

Bolla Kálmán

Magyar Fonetikai Kislexikon

Lectori salutem!

A tudományos kutatáshoz számos segédeszközre, műszerekre, szakkönyvekre stb. van szükség. A hangtani vizsgálatokban sem nélkülözhető a szakbibliográfia, szak kifejezések szótára, hangfelvevő és – elemző berendezések, mindenekelőtt a számítógép és hozzá sokféle szoftver.

Az eredményes tudományos munka feltétele továbbá a fentiekén kívül a gyors információáramlás. Korábban a szakfolyóiratok, írásos kiadványok, különböző szintű tanácskozások, kongresszusok szolgáltak erre. E lehetőségek ma is fennállnak, de az internettel újabb, gyors és hatékony eszközt is kaptunk. Élni szeretnénk vele, csak hogy az emberi gyarláság, a becstelen kapzsiság ezt is megnehezíti.

Abban a reményben, hogy a honlapomat látogatók használni és nem elorozni akarják e nem kis munkával létrehozott kislexikont, s talán még a teljesebb, ábrákkal ellátott változat kiadásához is tudnak segítséget adni, bocsátom kollégáim s a nyelvészeti fonetika iránt érdeklődők rendelkezésére.

Budapest, 2006. március 15.

C Minden jog fenntartva

Tartalom

1. afázia
2. affrikáció
3. affrikáta
4. ajakhang
5. ajak-foghang
6. alaphang
7. akcentus
8. akkomodáció
9. akusztikum
10. allofón
11. alternáció
12. alveoláris
13. apikális
14. artikuláció
15. artikulációs bázis
16. aspiráta
17. asszimiláció
18. avulzíva
19. beszéd
20. beszédaktus
21. beszédhang
22. beszédhelyzet
23. beszédintonáció
24. beszédmód
25. beszédszervek
26. beszédzavar
27. bilabiális
28. csettintett hang
29. delimitatív funkció
30. dentális
31. diakrónia
32. diftongus
33. disphonia
34. disszimiláció
35. elízió
36. emfatikum,
37. emfatikus nyújtás
38. emotív funkció
39. enklitikus elem
40. érzelmi jelentés
41. explozíva
42. faringális
43. faringalizált
44. félmagánhangzó
45. foghang
46. folyékony mássalhangzó
47. fon
48. fonéma
49. fonematika
50. fonetika
51. fonetikus írás
52. fonológia
53. fonometria
54. formáns
55. frázis
56. garathang
57. gemináta
58. gemináció
59. glottális
60. glottalizált
61. graféma
62. grafematika, grafemika
63. gutturális
64. hangerő, hangerősség
65. hangforrás
66. hangjellemző, hangsajátság
67. hangkapcsolat
68. hangképzés
69. hangképző szervek
70. hanglejtés
71. hangmagasság
72. hangosság
73. hangrend
74. hangrendi illeszkedés

- 75.hangrendszer
76.hangrezgés
77.hangsor
78.hangstatisztika
79.hangsúly
80.hangsúlyeltolódás
81.hangszalagok
82.hangszín, hangszínezet
83.hangszínkép
84.hangtan
85.hangtorlódás
86.hangtörvény
87.hangváltozás
88.hasonulás
89.hehezetes mássalhangzó
90.hiátus
91.homofon
92.homorgán
93.homorganikus hangok
94.hosszú beszédhangok
95.időtartam
96.illabiális
97.illeszkedés
98.implózió
99.interdentális
100.interpunkció
101.intervokális
102.intonáció
103.íny, ínyhang
104.jésített hang
105.jésülés
106.kakofónia
107.kakuminális
108.kemény mássalhangzó
109.kettőzés
110.kiejtés
111.konzonáns
112.labiális
113.labializáció
114.labiodontális
115.laringális
116.laterális
117.likvida
118.liquidametatézis
119.logopédia
120.magánhangzó
121.magánhangzó harmónia
122.magánhangzó-váltakozás
123.mássalhangzó
124.mássalhangzó-váltakozás
125.mellékjel
126.mélyhangúsodás
127.modalitás
128.mondatfonetika
129.mondathangsúly
130.monoftongizálódás
131.monoftongus
132.morfonéma
133.morfonológia
134.nazális hang
135.nazalizáció
136.norma (ny. norma, sztenderd)
137.nyílt magánhangzó
138.nyomaték
139.oppozíció
140.orális hang
141.ortoépia
142.ortográfia
143.összeolvadás
144.palatális hangok
145.palatalizáció
146.palatum
147.pergetett hang, tremuláns
148.plozívák
149.posztdorzális
150.predorzális
151.redukált magánhangzók
152.réshag
153.reflex
154.ritmus

- 155.rotacizmus
156.sorvadás
157.spirantizálódás
158.spontán hangváltozás
159.szájpadlášhang
160.szájüreg
161.szegmentális
162.szegmentum
163.szemivolális
164.szibiláns
165.szóhangsúly
166.szólam (frázis)
167.szonáns
168.szótag
169.szótaghatár
170.szöveg (beszéd-,írott-)
171.szupraglottális üregek
172.szupraszegmentális elemek
173.szupraszegmentális hangesz-
köz
174.szupraszegmentális hangszer-
kezet
175.toldalékcső
176.torokhang (gutturális)
177.történeti hangtan
178.trachea
179.triftongus
180.tüdő
181.uvula
182.uvuláris
183.variáns
184.vegyeshangrendű
185.veláris
186.velarizáció
187.vokális
188.vokalikus
189.vokalizáció
190.zárhangok
191.zárhangúsodás
192.zár-réshang (affrikáta)
193.zöngé
194.zöngés hang
195.zöngés mássalhangzó
196.zöngésülés
197.zöngétlen hang
198.zöngétlen media
199.zöngétlen mássalhangzó
200.zöngétlenülés

FONETIKAI KISLEXIKON

AFÁZIA: <gör.> A beszédzavarok egyik fajtája, a beszéd megértésének és a beszéd képességének az elvesztése agyi károsodás következtében. Részleges afáziáról akkor beszélünk, ha a beteg szóválasztási, nyelvtani, beszédtagolási hibákat vét. Az afázia tanulmányozásából ismereteket szerezhetünk a nyelv működéséről több vonatkozásban is, elsősorban a beszédészlelés, beszédértés, beszédképzés folyamatait illetően.

AFFRIKÁCIÓ, ZÁR-RÉSHANGÚSODÁS: Azt a hangképzési sajátosságot nevezik így, amikor a felpattanó zárhang zár-felpattanási zöreje turbulencia-zörejbe csap át, s ezzel affrikáta mássalhangzó keletkezik.

AFFRIKÁTA, affricata «lat.» zár-réshang Olyan mássalhangzó-típus megnevezésére használják, amelynek képzésében a záralkotás és a rés egy ejtési mozzanatba olvad össze. A zárhangokra jellemző impulzív zár-felpattanás elmarad, a laza zár szűk részbe megy át és az ezen átáramló levegő súrlódási zöreje – mely rövidebb tartamú, mint a réshangoké adja az affrikáta zörejelemét. Az affrikáták hangminősége a zárképzés tartamában zöngéseknél zöngéből, zöngétleneknél kb. 100–150 ms-os szünetből, a résképzési szakaszban pedig zöngéből és súrlódási zörejből, ill. csak súrlódási zörejből alakul ki. A gyakrabban előforduló affrikáták: [bv pf dz ts dʒ tʃ]. Zár és réshang kapcsolata – pl. [t+s] – nem tekinthető affrikátának (azaz [tʃ]-nek).

AJAKHANG (bilabiális, labiális): a hangtanban ajakhangnak nevezzük azokat a mássalhangzókat, amelyek zörejelemét az alsó és a felső ajak artikulációjával képezzük. Ajakzárral képezhetünk felpattanó zárhangokat (explozív) ([b p]), fel nem pattanó zárhangokat (okkluzív) ([m m]), pergetett (tremuláns) hangokat ([ʍ ʍ]), középréshangokat ([w β φ]), csettintett (avulzív) hangot ([ɸ]).

AJAK-FOGHANG (labiodentális vagy dentilabiális): labiodentálisnak az alsó ajakkal és a felső metszőfogakkal képzett mássalhangzókat hívjuk. Labiodentálisok pl a [v f] réshangok, melyek zörejét az alsó ajak és a felső metszőfogak között képződő szűk résen át áramló levegő súrlódási zöreje adja. Orrhangú fel nem pattanó dentilabiális ([ŋ ŋ]) képződik a magyarban, ha nazális mássalhangzót labiodentális réshang követ (pl. a *hamvas*, *színfal* szavakban).

AKKOMODÁCIÓ: <lat.> Két szomszédos hang egymásra hatását, koartikulációját nevezzük akkomodációnak. Rendszerint mássalhangzó+magánhangzó, illetve magánhangzó+mássalhangzó kapcsolatokban fordul elő. A változás iránya lehet hátraható (regresszív) és előreható (progresszív). Pl. az oroszban a lágy mássalhangzók hatására a veláris magánhangzók képzési helye előbbre tolódik: [mʲasʌ mʲætʲ mʲætʲʲ].

ALAPHANG: a zöngéből képzett beszédhangok (magánhangzók, szonánsok, zöngés mássalhangzók) hangszínképében a legnagyobb intenzitású és legkisebb frekvenciájú rezgést – az első harmonikust – nevezzük alaphangnak vagy alaprezgésnek, szemben a felharmonikusokkal, melyek az alaphang egész számú többszörösei. A zöngé akusztikus jellemzői: összetett (komplex) hang, ellentétben a tiszta szinuszos (“zenei”) hanggal, kváziperiodikus rezgésekből áll. Az alaphang frekvenciája határozza meg a beszédhang magasságát (pitch), míg a magasságának változásai hozzák létre a beszéd hanglejtését, dallamát.

AKCENTUS «lat.»: szóhangsúlyt jelent, de használják hanghordozás, kiejtés jelentésben is. Hangsúllyal a szavak hangtestében egy vagy több szótagot emelünk ki a környezetétől eltérő hangerővel, hangmagassággal vagy a szótag időtartamának a megnövelésével, vagy ezek különböző kombinációival. A domináns kifejező eszköz szerint beszélünk erősségi (dinamikai), magassági (tonális) és tartambeli (kvantitatív) hangsúlyról. Ha egy szóban több szótag hangsúlyos, akkor a legmarkánsabban kifejezett hangsúlyt főhangsúlynak, a többit mellékhangsúlynak nevezzük. A hangsúly helye lehet kötött (pl. a magyarban a főhangsúly a szó első szótagján van, a lengyelben az utolsó

előttin) vagy kötetlen (pl. az oroszban bármely szótag lehet hangsúlyos, de mindig az adott szóalakhoz kötődik). A szakasz-, mondat-, logikai, ritmikai, érzelmi stb. hangsúly nem tartozik az akcentus fogalmába, minthogy beszéd mód, ejtés mód értelemben is csak a köznapi beszédben használatos.

AKUSZTIKUM «gör.»: hallószervünkkel felfogott és hangzási emlékképekben elraktározott hangsajátságok összességét szokás a hangtanban akusztikumnak nevezni. Az élőszóbeli kommunikáció során figyelmünk a nyelvileg kódolt közlést tartalom megértésére irányul, míg a hangzásról csak globális benyomásokat szerzünk. A hangzás akusztikus összetevőit szubjektív érzékeléssel és megfigyeléssel – a beszéd folyamat rendkívül nagy sebessége és bonyolult szerkezeti felépítettsége miatt – nem lehet objektívan és részletekbe menően megállapítani, ezért a beszéd egészének hangzásáról nyert benyomásokra támaszkodva, többnyire metaforikus kifejezésekkel jellemezzük a hangzást, az akusztikumot. A beszéd hangzási jegyeinek az összességére is használják.

ALLOFÓN «gör.»: fonológiai műszó, mely az egy fonémához tartozó, minőségjegyekben különböző hangokat jelöli, vagyis azokat a fonéma-realizációkat nevezzük allofónoknak, amelyek önálló nyelvi jelmegkülönböztető képességgel nem rendelkeznek. Ugyanebben az értelemben használjuk még a fonémaváltozat (variáció, variáns) kifejezést is. A magyarban pl. a [ŋ] az /n/ fonémának, a [m̥ m̄] az /m, n/ fonémának az allofónja. Az a fonetikai különbség, amely a /k/ fonéma realizációi között van a magyar *kis, kés, kos, kas, kása* szavakban a különböző magánhangzók előtt vagy a *kos, okos, sok* szavakban a szóeleji, szóbelseji, szóvégi helyzetből következően, nem fonemikus, ezért ezek a hangok a /k/ fonéma változatai. Ugyan az a beszédhang az egyik nyelv fonológiai rendszerében lehet önálló fonéma, míg egy másik nyelvben fonémaváltozat, ~. Pl. az angolban az [ɛ e] hangok önálló fonémák, míg az oroszban az [ɛ] hang az /e/ fonéma allofónja.

ALTERNÁCIÓ → MAGÁNHANGZÓ-VÁLTAKOZÁS

ALVEOLÁRIS alveolus «lat.» a beszédhangok képzési helyének a megnevezésére szolgáló nyelvészeti-fonetikai műszó. A mássalhangzók hangminőség-jegye, ill. fonéma-megkülönböztető jegye. A felső metszőfogak mögötti terület (fogíny, foghús) megnevezésére használják. Alveoláris mássalhangzók pl. [ʒ ʝ ʒ̥ tʃ] stb. A zörejképző akadály a fogíny és a nyelv elülső része (apex, korona, predorzum) között jön létre.

APIKÁLIS apex «lat.» a fonetikai műszó, jelentése: nyelvhegygel képzett hang. A beszédhangok e képzési sajátossága azt jelenti, hogy a nyelv hegye és valamely ellentett passzív képzőszerv (felső metszőfogak, fogíny, kemény szájpadlás) között jön létre a mássalhangzó zörejének az előállítására szolgáló akadály (zár vagy szűkület). Apikálisan képzett zárhangok pl.: [d t n], réshangok: [z s ʃ], affrikáták: [dʒ tʃ] stb. A nyelvhegy artikulációjával kapcsolatos még a kakuminális (felémelt) és retroflex (hátrahúzott nyelvhegygel) képzés.

ARTIKULÁCIÓ «lat.»: nyelvészeti-fonetikai műszóként a hangképző szervek mindazon együttes és összerendezett mozgásait, helyzetváltoztatásait jelenti, amelyeket a beszédhangok képzésére végeznek, tehát a beszédszervek hangképző tevékenységét nevezzük artikulációnak. Használatos még az érthető beszéd, jó kiejtés értelemben, grammatikai tagolás jelentésben, az anatómiában pedig *ízt*, *izületet* jelent.

ARTIKULÁCIÓS BÁZIS: a hangképző sajátosságok összessége, az adott nyelv artikulációs bázisa. A hangsajátosságokat a beszédszervek nyelvspecifikus működése hozza létre. A hangképzési mechanizmusok (vagyis a hangképző szervek sztereotíp mozgáskomplexumai) az anyanyelv esetében a gyermekkorban a beszédtanulással alakulnak ki és a mindennapi nyelvhasználatban válnak szilárd beidegződésekké. Egy nyelvben előforduló beszédhangokat, hangkapcsolatokat, hangsorokat a nyelvközösség tagjai ugyanazokkal a képzőszervi mozgásokkal, artikulációkkal hozzák létre. A különböző nyelvek hangképző mechanizmusai lényeges eltéréseket mutatnak. Minden nyelvnek saját, rá jellemző artikulációs bázisa van. Ennek ismerete és spontán működtetéséhez szükséges készségek meg

szerzése a beszélt nyelv korrekt elsajátításának feltétele. Vizsgálatának az idegennyelv-tanulásban és a hangtipológiai leírásokban van kiemelt jelentősége.

ASPIRÁTA: <lat.> Jelentése hehezet. A fonetikus írásban [^h] és ['] mellékjeleket használunk a hehezetesített mássalhangzók jele mellett: [t^h] vagy [t']. Aspiráta akkor képződik, ha a zörejangot követően kb. 10-30 ms-os időtartamban a levegő nagy erővel szökik ki a toldalékcsőből, és ez hallható súrlódási zörejt eredményez. Az aspiráta nem önálló beszédhang, hanem a mássalhangzók járulékos képzési sajátossága. Az angol és a német [p' t' k'] mássalhangzók ejtésében figyelhetünk meg hehezetet.

ASSZIMILÁCIÓ: <lat.> Jelentése hasonulás, hasonlóvá válás. Fonetikai műszóként akkor használjuk, amikor egy szóban két egymás melletti hang közül az egyik hasonul a másikhoz. Ha az első változik, akkor regresszív (hátraható: *háztető, fogház*), ha a második, akkor progresszív (előreható) hasonulásról beszélünk. A hasonulás lehet részleges és teljes. Ellentéte a diszsimiláció (elhasonulás).

AVULZÍVA «lat.»: a csettintett hangokat nevezzük a fonetikában avulzívának. Hangképzés háromféleképpen lehetséges: a levegő beszívásával, belélegzésével (így jönnek létre az ún. belélegzési, inspirációs hangok), a levegő kilégzésével (ezek a kilégzési, expirációs hangok), míg a légzési folyamattól függetlenül képződnek a különféle csettintett hangok, avulzívák. Jellemzőjük még a képzésükben részt vevő szervek (ajkak, nyelv) szívó tevékenysége és a zöngétlenség. A csettintett hangok ejtésekor a toldalékcsőben egy vagy két zár képződik. Két zárral képzett avulzívák főleg az afrikai nyelvekben fordulnak elő beszédhangként. Az európai nyelvekben – így a magyarban is – megtalálható egyzárás csettintő hangok főleg az érzelemkifejezést szolgálják. Ilyen a szövegben Ccc! formában írott alveoláris csettintő hang [w] amely csodálkozást fejez ki.

BESZÉD:

BESZÉDAKTUS:

BESZÉDHANG: a fonetikában a beszédhangsor nyelvileg értelmezhető (diszkrét) elemét jelenti. Az emberi nyelv finoman tagolt hangnyelv. A beszédtevékenység során az ember nyelvi jelek komplex hangtestét hozza létre hangképző szerveivel. A hangtest fonetikai szegmentálásával, azaz diszkrét elemekre tagolásával kapjuk a beszédhangokat, vagyis a hangtest soros (lineáris) tagolásával nyert nyelvileg releváns, s a hangtestben kváziazonos formában ismétlődő szegmentumot (metszettípust) nevezzük beszédhangnak. A beszédhangok hangminőség-jegyekkel jellemezhetők, amelyek kifejezik a hangok képzési, hangzási, észlelési sajátosságait. A beszédhangok szolgálnak a nyelv fonémáinak a realizálására. A hangjelölő írásokban a beszédhangokat betűk szimbolizálják.

BESZÉDHELYZET, BESZÉDSZITUÁCIÓ:

BESZÉDINTONÁCIÓ: a nyelvészeti fonetikában kétféle jelentésben használják. Eredetileg csak a beszéd hanglejtését jelentette. Széleskörűen elterjedt a beszéd szupraszegmentális hangeszközeinek összefoglaló megnevezésére. Ez utóbbi értelmezésben a hangtest szupraszegmentális hangszerkezetek előállításában szerepet játszó intonáló eszközök (beszédtempó, beszédritmus, emfatikus nyújtás, a beszéd dallama, dinamikája, hangszínezete és a beszédszünetek) összességét jelenti.

BESZÉDMÓD: A mindennapi nyelvhasználatban sokféle jelentése van. Legtágabb értelmezésben a beszélés kifejezésbeli jellegzetességeit jelenti. Nem annyira a közlés gondolati tartalma, mint inkább kifejezésének formai kellekei határozzák meg. Régies szóhasználatnál akcentusnak is szokták nevezni. Szinoním kifejezések: hangnem, hanghordozás, szólásmód, előadásmód, beszédmodor, beszédstílus, szójárás stb. *Manír* szavunk (v.ö. ang. *manners*) jelentéseiből is több ráillik a beszédmód kifejezésre: mód, modor, magaviselet, különösség, furcsaság, szokás. A nyelvi kommunikációban a beszédmód tulajdonképpen egy nyelvi viselkedési forma, mely azon túl, hogy árulkodik a beszélő habitusáról, nyelvhasználati szokásairól, aktuális pszichikai állapotáról a beszéd hangeszközeivel

kifejezi a partneréhez, a hallgatóságához való viszonyulását is.

A beszédmódbeli sajátosságok lehetnek a) állandó személyiségjegyek, mint pl: gyorsbeszéd, lassúbeszéd, nyugodt, kimért, akadozó beszéd, töltelékhangok gyakori használata stb. és b) időleges, az adott beszédhelyzetben (szituációban) megnyilvánuló jellegzetességek, mint pl. a tréfálkozó, kedveskedő, hizelkedő, ironikus, fellengzős, lehengető, agresszív, zaklatott, indulatos stb. beszéd kifejeződései.

A beszédstílusoknak is (nyilvános megszólalásoknak, szónoki, művészi beszédnek, valamint a familiáris, társalgási stílusnak is) ugyanúgy megvannak a beszédmódbeli jellegzetességei, mint az írott nyelvi stílusfajtáknak, rendszerint még műfajok szerint is változó formában.

A beszédmód kifejeződésében (nem akaratlagos kifejezésében!) szerepet játszó tényezők az alábbi hangeszközök: időzítés (kezdve a beszédhangok tartamviszonyaitól a beszédtempóig), hangfekvésbeli, dallambeli sajátosságok (pl. éneklő beszéd, monoton beszéd), hangszínezetben megnyilvánuló jellegzetességek, a dinamikai megformálás sajátosságai (agyonhangsúlyozás), szünethasználati, tagolási különlegességek (sok szünet, kevés szünet, túl rövid vagy túl hosszú szünetek) stb.

BESZÉDSZERVEK: → HANGKÉPZŐ SZERVEK

BESZÉDZAVAR – összefoglaló megnevezése az ember hang- és beszédképző tevékenységében jelentkező rendellenességeknek. A beszédzavarok mind megnyilvánulási formájukat, mind pedig az előidéző okokat tekintve rendkívül sokfélék. Egy részük megfelelő terápiával megszüntethető. A hangképzés ismertebb hibái: a pöszeség, a raccsolás, dysarthriák. A beszéd-folyamat zavarai: hadarás, dadogás, afáziák, orrhangzós beszéd. Az okok között vannak organikus, funkcionális, pszichés eredetűek, a szervezet különböző megbetegedéseiből származók vagy hibás beszédtanulással kapcsolatos rossz beidegződések.

BILABIÁLIS «lat.» A fonetikában a két ajakkal képzett hangok képzési helyét jelenti. L. még ajakhang. Más képzési jegyek szerint a bilabiális hangok lehetnek: zöngések/zöngétlenek,

orálisok/nazálisok, a képzés módja szerint pedig a) **explozívák** (az ajakzár hirtelen felpattanásával keletkezett impulzív zörejangok: [b p]), mint a magyar *bab*, *pap* szavakban; b) **okkluzívák** (az ajakzár létrejön, de nem pattan fel, és a hangképző levegő az orron keresztül távozik [m m]), mint a *mama*, *komp* szavakban; c) **tremuláns** (az ajakszélek pergetése hozza létre a mássalhangzó zörejét [Ψ Ψ]), a magyar *prücsök* szóban a *pr* ejtése közelíti meg; d) **frikatíva** (bilabiális spiráns, ajakrészhang). Ejtésükkor az ajkak közötti résen átáramló levegő súrlódási zöreje ad hallható hangot. A [ϕ] zöngétlen, a [β] zöngés tiszta ajakrészhang. Például az angol *confort*, *camphor* szavakban a [m] hatására ejtenek bilabiális [ϕ]-t, a spanyol *ver*, *doble* és a német *zwei* szavakban pedig [β]-t. Az ajakrészhangokhoz szokták sorolni még azokat a *szemivokálisokat* (félmagánhangzókat), melyek képzésekor a szájüregben is keletkezik a hangminőséget kialakító szűkület. A [w] zöngés bilabiális frikatíva, de nevezik labioveláris approximánsnak is. Képzésekor az ajakrész mellett a nyelv és a lágylány között is van szűkület, pl. az angolban: *one*, *wash*; franciában: *oui*, *la douane*; lengyelben: *mała*, *był*. Zöngétlen megfelelője a [w] vagy [\mathfrak{M}], melyet például az amerikai angolban a *white*, *which* szavakban ejtenek. A [\mathfrak{U}] zöngés palatalizált bilabiális frikatíva, más elnevezéssel labiopalatális approximáns, melynek ejtésekor az ajkak előrecsücsörödnek és kerek rést formálnak, a nyelv pedig a kemény szájpadlás felé emelkedik, mint az [y] ejtésekor. Pl.: a francia *nuit*, *cuisin*, *fruit* szavakban.

DELIMITATÍV FUNKCIÓ: A fonológiában használatos fogalom, a fonémák jel-megkülönböztető funkcióját kiegészítő olyan fonológiai funkcióra utal, mely a beszéd folyamat fonológiai tagolásában játszik elhatároló szerepet. Ilyen határjelző funkcióval bír pl. a szünet, a kötött szóhangsúly és a különböző hangszerkezeti jellegzetességek.

CSETTINTETT HANG → AVULZÍVA

DENTÁLIS (foghang) <lat.> 'dens' = 'fog'. Mint fonetikai műszó a mássalhangzók képzési helyére utal. Dentálisnak nevezzük azokat a mássalhangzókat, amelyek zöreje a felső metszőfogak éle és hátsó fala, valamint egy ellentett beszédszerv (alsó ajak, alsó fogak, nyelv) között képződő zárfelpattanási vagy súrlódási zörejből áll. Az akadály helye gyakran átnyúlik a fogak mögötti területre is, az így képzett hangot posztdentálisnak vagy dentalveolárisnak nevezzük. A dentálisok az alábbi csoportokra oszthatók: labiodentális réshangok [f v m] – magyar: [fɔ vɔʃ hɔm vɔʃ]; interdentális réshangok [θ ð] – ang.: [θæŋk ðɪs]; dentális explozívák [t d] – or.: [tak dom], fr.: [ty dɔ̃]; dentális okkluzíva [n] – fr.: [nu], or.: [nas san]; posztdentális zárhangok [t d n] – magyar: [te:t da:n na:d]; dentális középréshangok [s z] – ang.: [sɪk rouz], or.: [sat zaʃ]; dentális oldalréshangok [l ʃ] – magyar: [lo:], or.: [ʃoʃtkʌ], lengyel: [lato]; dentális pergetett hang [r] – ang.: [rɪʃ], magyar: [ro:kɔ vɔr]; dentális affrikáták [tʃ dʒ] – magyar: [tʃa:pɔ ɛdʒ:].

DIAKRÓNIA: <gör.> a nyelvészetben történeti szempontú vizsgálatot jelent. Ellentéte a szinkrónia, egyidejűség. Ezen alapul a nyelvtörténet és leíró nyelvészet megkülönböztetés.

DIFTONGUS (kettőshangzó) A <gör.> 'di' = 'kettős' és 'phthongos' = 'hang' összetétele. A beszéd hangjainak, közelebbről a magánhangzóknak egy sajátos csoportját nevezzük diftongusnak. A magánhangzó monoftongusokkal szemben a diftongusok ejtését a képzőszervek folytonos helyzetváltoztatása jellemzi, s ennek következtében a hangzásilag sem egyenmű hangok. Fonetikus jelölésre a képzés kezdő és befejező szakaszának megfelelő hang jelét használjuk. Pl.: az [uo] minőségét az [u]-tól induló és az [o]-ig tartó artikulációs folyamat adja, s semmi esetre sem tekinthető hangkapcsolatnak, azaz [u] + [o] monoftongusok együttesének. A diftongusokat több szempontból osztályozzuk:

a) A képzési energia eloszlása, az artikuláció erejének a változása szerint háromfélét különböztetünk meg: gyengülő nyomatékúakat, mint pl. [u_o ø_y i_e], erősödő nyomatékúakat pl. [u_o ø_y i_e] és nem változó, azaz lebegő nyomatékúakat pl. [u_o ø_y i_e].

b) A nyelv vízszintes irányú elmozdulása szerint palatalizálódó diftongusokat pl. [oi ui ai], – velarizálódókat pl. [io iu ia] és nem változókat pl. [ie ei yø].

c) A nyelv és az alsó állkapocs függőleges irányban történő mozgása szerint nyitódókat pl. [uo yø ie], záródókat pl. [ou øy ei] és nem változókat pl. [ui yi].

d) Az ajaknyílás formájának a változása szerint labializálódó diftongusokat pl. [io eø iu], delabializálódókat pl. [øe ui yi] és nem változókat pl. [yø ou ei].

A valóságban a diftongusok képzése során egyszerre több jegyben történik változás. Relatív nyelvi átlagidőtartama a rövid és a hosszú hangok között van. A szótagképző funkció szempontjából a monoftongusokkal azonos módon viselkednek, szótaghatár nem oszthatja ketté a diftongusokat. A magyar köznyelvi kiejtésben nincsenek kettőshangzók, de a nyelvjárási beszédben sokféle diftongust ejtenek. Az angol nyelv is gazdag kettőshangzókban.

DISPHONIA: <gör.> A diszfónia gyenge, erőtlen hangképzést jelent. Okai többfélék: a hangképző szervek fejletlensége, fizikai károsodása, továbbá genetikus és pszichés eredetűek is.

DISSZIMILÁCIÓ: <lat.> Jelentése elhasonulás. Elhasonulás akkor következik be, amikor egy szóban két egymásmelletti hang közül az egyik valamely közös képzési jegyben, fonetikus sajátágban más lesz. Ritkán fordul elő, okai nem világosak, artikulációs indokoltság többnyire nem áll fenn. Az is előfordulhat, hogy egymástól távolabbi hang disszimilálódik. A változás irányát tekintve lehet hátraható (regresszív) és előreható (progresszív).

ELÍZIÓ: Jelentése hangkivetés. Különböző fonetikai helyzetekben (pl. szó elején, bizonyos hangkapcsolatokban: mássalhangzótorlódás estén, szóvégi helyzetben) többnyire ejtéskönnyítő okból egy-egy hangot nem ejtünk. A hétköznapi beszédben és a gyorsbeszédben a magyarban is előfordul hangkivetés, pl.: *aszmonta, koperál, gazdasszony, higénia, szocalista* stb.

EMFATIKUM: A beszédben a logikai és érzelmi kiemelés, hangsúlyozás szupraszegmentális eszközeit jelenti. E kifejező eszközök sorában kiemelt szerepe van a szótag hangzásidejének a megnyújtásának, a dinamikai többletnek, a hangmagasság megemeléseinek és a hangszínezetnek.

EMFATIKUS NYÚJTÁS: A beszédben logikai és érzelmi kiemelés, hangsúlyozás céljából megnyújtjuk a hangsúlyozni kívánt szó első szótagját, pl.: *Nahát ez boorzasztó! Megőőrülök.*

EMOTÍV FUNKCIÓ: A fonetikában érzelemkifejezést jelent, vagyis a különböző hangeszközöknek (pl. hangszínezetnek, beszédtempónak stb.) érzelmek kifejezésére való felhasználását.

ENKLITIKUS ELEM gör.-lat. eredetű nyelvészeti kifejezés, olyan szóra mondjuk, amelyet önálló hangsúly nélkül az előtte álló szóval egybeejtünk. Pl. ilyenek a magyar beszédben a névutók, az -e kérdőszócska: [ʊstol_olot: 'munko_uta:n 'betekje:g_miat: 'tudod_e].

EPIGLOTTÁLIS → SZUPRAGLOTTÁLIS

ÉRZELMI JELENTÉS Beszédünkben a belső érzéseink megnyilvánulása. Kifejezésére különböző szupraszegmentális hangeszközök (beszéddallam, hangerő, ritmus, hangszínezet) szolgálnak. A gör. eredetű, s a nyelvészeti fonetikában használatos emfázis, emfatikum, emfatikus hangsúly szakkifejezések jelentésköréhez tartozik. Általában a semleges, szokványos hanghordozástól eltérő beszédmód teszi érzelmileg motiválttá, kifejezőbbé, meggyőzőbbé nyelvi megnyilatkozásainkat. Az

érzelmi jelentés speciális kifejeződése az érzelmi *hangsúly*, amellyel egy szótag hangzásidejének és/vagy hangerejének, és/vagy hangmagasságának különböző irányú megváltoztatásai révén a beszélőre, a beszédpartnerre vagy a közléstartalomra vonatkozó érzelmeinket tudjuk markánsan kifejezni. Pl. *Elááájulok! Te maaarha! Őőőriület! Nahááát...!*

EXPLOZÍVA (felpattanó zárhang) A hangtanban a mássalhangzók egyik legősibb és legáltalánosabb *képzésmódjára* utaló szakkifejezés. Azokat a mássalhangzókat nevezzük így, amelyeknek a zörejeleme a beszédszervek között képzett zár hirtelen felpattanásából keletkezik. Az akadály helye szerint többféle zárhangot különböztetünk meg: bilabiális azaz a két ajak összeszorításával, majd az ajakzár felpattantásával képzett zárhangokat ([p b]), dentális explozívákat ([t d]), alveolárisokat ([t d]), mediopalatálisokat ([c ʃ]), velárisokat ([k g]), uvulárisokat ([q ɢ]), glottálisokat ([ʔ]) és laringálisokat ([ʔ]). Az explozívák lehetnek zöngétlenek vagy zöngések ([p t c k q — b d ʃ g ɢ]). Zörejelemük nagyon rövid (30-50 ms közötti) kattanásszerű zörej. Előállításuk fiziológiai folyamatában 3 szakaszt szokás megkülönböztetni: a) a zárképzés szakaszát (ennek felel meg a zöngétlenek ún. néma fázisa s a zöngések ún. fojtott zöngéje), b) magát a zárat és c) a zár hirtelen felnyitását (ez adja az zárhangok ún. impulzív zörejét). Ha a zárfelpattanás elmarad, a zárhangok újabb típusát kapjuk, az ún. *okkluzívát*. Ilyenek pl. a [m n]. Az explozívák lehetnek orális és nazális hangok. A hosszúak képzésekor a zárképzés szakasza nyúlik meg, s intenzívebb lesz a zárfelpattanás.

FARINGÁLIS a <gör>: a pharynx = 'garat' jelentésű szóból képzett melléknévi forma. A mássalhangzók képzési helyének megnevezésére szolgál; faringális mássalhangzókat a garatüregben a garatfal, valamint a nyelvtest posztdorzális, radikális része között létrejövő zárral vagy réssel képezzük. Pl. az arab [ħ ʕ], a magyar beszédben a [u] hangok között ejtett [h] képzése áll közel faringális réshanghoz.

FARINGALIZÁLT A mássalhangzók egyik hangsajátságát nevezük faringalizáltnak, amely úgy keletkezik, hogy a nyelvtest a garatfal irányába húzódik, csökkentve ezáltal a garatüreg térfogatát, így a hangszínezet mélyebb lesz, mivel a toldalékcső mint rezonátor az összetett hangból a mélyebb összetevőket erősíti fel, a magasakat pedig gyengíti. Ezzel ellentétes folyamat a palatalizáció. A fonetikus írásban mellékjellel jelöljük a faringalizáltságot, pl. [d^ɕ t^ɕ s^ɕ ʃ^ɕ]. Faringalizált mássalhangzók pl. az orosz és a lengyel nyelvben vannak (со́сна, ша́шлик; syn, szary).

FÉLMAGÁNHANGZÓ → SZEMIVOKÁLIS

FOGHANG → DENTÁLIS

FOLYÉKONY MÁSSALHANGZÓ → LIQUIDA

FONÁCIÓ: A beszédszervek működésének folyamatát nevezik fonációnak. Szűkebb értelemben a hangszalagok “rezegtetését” jelenti.

FONÉMA <gör>: Fonetikai szakszóként először J. Baudouin de Courtenay munkáiban fordul elő (1893). Jelentése a *fonológia* XX. századi kialakulása és fejlődése során többszöri változáson ment át. Fonémának a nyelvi rendszer legkisebb hangelemét nevezik, amelynek nyelvi jelmegettesítő és jelekülönítő funkciója van, azaz morfémák és szóalakok megkülönböztetésére szolgál. A tudományban ma sincs egységes fonéma-definíció, pl. másképpen határozza meg a fonéma fogalmát a pszichologista irányzat, az újgrammatikus, strukturalista, generatív stb. nyelvészet. Ezek közül legelterjedtebb a prágai és a moszkvai fonológiai iskola fonéma-értelmezése. A nyelv és beszéd fogalmi elkülönülése következtében a hangtan is kétfelé vált, fonológiára és fonetikára, s ennek következtében korábban csak hangnak nevezett alapegység is átértelmeződött fonémára és beszédhangra. Leegyszerűsítve, a beszédhang a beszédnek mint nyelvhasználati tényezőnek empirikus eleme (hangtípus), míg a fonéma a nyelvi rendszer absztrakt alapegysége. A fonéma és beszédhang viszonyának értelmezése a kü-

lönböző fonológiai irányzatoktól függően változó. A fonéma-realizációk között általában megkülönböztetnek alapváltozatot és variánsokat, variációkat, illetőleg allofonokat stb. Pl. a magyarban a *kéz*, *kézfej* szavakban a /z/ fonéma kétféle beszédhangban realizálódik, a *rész* és *részben* szóalakokban a /s/ fonémának ugyanezek a beszédbeli reprezentációi.

FONEMATIKA: Ritkán, főleg amerikai szerzőknél előforduló szakkifejezés, mely a beszéd fizikai, fiziológiai és pszichológiai alapjainak az összességét jelöli a fonetikai és fonemikákkal együtt. A *fonemika* kifejezést általában *fonológia* értelemben használják.

FONETIKA <gör–lat> = hangtan: a beszéd hangalakjával foglalkozó önálló nyelvészeti tudomány. A fonológia megjelenéséig a "nyelvi hangok" vizsgálata is a fonetika tárgykörébe tartozott. A fonetika más, pl. a beszédképzés fiziológiájával, a beszéd és hangképzés zavaraiával foglalkozó orvostudományban (pl. neurológia, patológia), a logopédiában, pszichológiában, illetőleg a beszéd akusztikus sajátágaival foglalkozó fizikában is használatos diszciplína. Bár a fonetikai jelenségek iránti érdeklődés nagyon korai időkre nyúlik vissza, a mai értelemben vett fonetikát mint önálló tudományos diszciplínát az I. Nemzetközi Fonetikai Kongresszustól (Amszterdam, 1932) kezdődően tartjuk számon. A nyelvészeti fonetika kezdetben csak a beszédhangok megfigyelésével és leírásával foglalkozott, fejlődése során új tárgykörökkel bővült, új ágazatai alakultak ki (kortikális fonetika, beszédfiziológia, beszédakusztika, beszédpercepció; szegmentális, szuprasegmentális fonetika; morfo-, mondat-, szöveg-; leíró, történeti, kísérleti fonetika, fonometria, hangstatisztika). A szegmentális fonetika alapegysége a beszédhang, a szuprasegmentális pedig a szuprasegmentális hangszerkezet. A beszédhangokat hangszajtságaikkal, minőségjegyeikkel jellemezzük. Ezek lehetnek képzési jegyek (pl. zöngés, zöngétlen, rövid, hosszú, dentális, palatális, veláris, labiális, illabiális stb.), hangzási, észlelései sajátosságok (vokalikus, konzonantikus, magas, mély, hangzósági fok stb.). A szuprasegmentális hangszerkezeti sajátosságokat pedig temporális (tempó, ritmus, emfatikus nyújtás), dallambeli (hanglejtés, hangfekvés, hangterjedelem, hangköz),

dinamikai (a hangerő változásaiból kialakuló akusztikus formációk) és hangszínezeti (érdes, lágy, kedveskedő, fáradt stb.) formációk, illetőleg a szünet képezik.

FONETIKUS ÍRÁS: Az emberi nyelv tagolt hangnyelv. A nyelvhasználatnak kétféle módját különböztetjük meg: az írást és az élőszót. A gyakorlati írások nem tükrözik pontosan az élőszó hangszerkezetét. Az anyanyelv elsajátításában a nyelvet hangzó formájában ismerjük meg előbb, és az iskolában kell megtanulni az átváltást a nyelvi kifejezés beszédbeli formájáról az írásosra. Az írott szöveg hangos beszéddé alakításához pedig ismernünk kell az ún. olvasási-kiejtési szabályokat. A kétféle kifejezési forma közötti megfelelések bonyolultsága nyelvenként nagyon eltérők. Történetileg az idegen nyelvek tanulása, a helyes kiejtés elsajátítása miatt volt szükség a beszéd hangzáshű, fonetikus lejegyzésére. Később a fonetikus írás a hangtest szegmentális szerkezetének a vizsgálatában is alapvető fontosságúvá vált. A számos egyéni próbálkozás után több nyelv, illetőleg nyelvcsoporthoz hoztak létre fonetikus írásokat (pl. Lepsius 1855-ben publikált rendszerét az afrikai nyelvekre, Lundellét a svéd, Bremerét a német nyelvjárásokra, Setäläét a finnugor nyelvekre, az Amerikai Antropológiai Társaságét az amerikai indián nyelvekre, a magyar egyezményest a magyar nyelvjárásokra). – Napjainkra az IPA fonetikus lejegyzési rendszer vált a legáltalánosabbá és legelterjedtebbé. Kezdetleges formájában Sweet, Passy és D. Jones dolgozta ki, s csaknem egy évszázados fejlesztés és terjesztés után lett általánosan elfogadott és széles körben alkalmazott fonetikus írás. Alapelveit 1912-ben a Nemzetközi Fonetikai Társaság (*International Phonetic Association* = IPA) fogalmazta meg, majd 1925-ben 12 európai nyelvész koppenhágai tanácskozásán fogadták el. 1949-ben a "*The Principles of the International Phonetic Association*" c. kiadványban jelent meg az IPA szabályzata, s benne *Az északi szél és a Nap* c. népmese 51 nyelven való fonetikus lejegyzése. Azóta többször (1951-ben, 1989-ben, 1993-ban) is módosították az átírási rendszert. – Az IPA átírási rendszere a következő alapelvekre épül: Elsődlegesen nyelvészeti célokra szolgál: a) alkalmazható a nyelvek fonetikai és fonológiai rendszerének a vizsgálatára, b) használható idegen nyelvek kiejtésének a tanulmányozá-

sára, c) nem latin betűs írásrendszerek kiejtés szerinti átírására, d) írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek lejegyzésére, e) minden olyan tudományágban alkalmazható, ahol szükség van a hangminőség pontos feltüntetésére. – Az IPA alkalmas a világon előforduló összes nyelvben lehetséges hangok fonetikus reprezentálására, alapjelei mindenekelőtt a szavak megkülönböztetésére szolgáló hangtípusokat szimbolizálják. – A latin betűs jelkészletet más alfabétumokból vett jelekkel lehet kiegészíteni úgy, hogy a betűforma harmonizáljon a latinéval. Nem ajánlja a dőlt betűk használatát. – A jelek megválasztására az alábbi előírásokat tartalmazza: a) a szavakat megkülönböztető hangelemekre mellékjel nélküli alapjelet kell választani, b) két hasonló hangot, ha az adott nyelvben nincs disztinktív funkciójuk, egy jellel kell jelölni. Ha azonban a szóban forgó hangsajátságbeli eltérés tükröztetése valamilyen okból fontossá válik, akkor mellékjelet használjunk. c) Nem szabad visszaélni a mellékjelek használatával. Ajánlatos mellékjelet használni az időtartam, hangsúly, hangmagasság jelölésére, vagy, ha a diakritikus jellel új alapjelet válthatunk ki (pl. a nazális magánhangzók jelölésére). – Az alapjelek megválasztásának kritériuma a hangelem disztinktív funkcióban való felhasználása az adott nyelvben. – A fonetikus lejegyzett hangot, szót, szöveget szögletes zárójelek közé írjuk, míg a fonematikus írásban ferde zárójeleket kell használni. – Az IPA-jelkészlet alapjelekből és mellékjelekből áll. Az alkalmazás során törekedni kell arra is, hogy a fonetikus írás könnyen olvasható és jól értelmezhető legyen, s mindig csak a célnak megfelelő finomsággal történjék a lejegyzés.

Példa az elhangzó beszéd fonetikus lejegyzésére az IPA szerint

A szöveg helyesírási formában

*Az északi szél és a Nap
(Népmese)*

Az északi szél nagy vitában volt a Nappal, hogy kettőjük közül melyiknek van több ereje. Egyszer csak egy utast pillantottak meg, amint köpenybe burkolódzva közeledett. Elhatározták, hogy a vitát az nyeri meg, amelyik előbb veszi rá az utast, hogy kabátját levesse. Az északi szél összeszedte egész erejét és fújni kezdett. De minél erősebben fújt, az utas csak annál szorosabbra fogta össze a kabátját. Az északi szél végre feladta a harcot. Ekkor a Nap küldte meleg sugarait az utasra, aki rövidesen levetette kabátját. Az északi szélnek tehát el kellett ismernie, hogy kettőjük közül a Nap az erősebb.

A szegmentális szerkezet tükröztetése fonetikus írással (IPA)

[ɔz_ɛ:sɔki se:l e:f_ɔ_nɔp ||
ne:pmeje ||

ɔz_ɛ:sɔki se:l | nɔj vita:bɔn volt ɔ_nɔp:ɔl | hoc_ket:ɔjyk kɔzy:l |
mejiknek vɔn tɔb: ɛreje || ɛtʃ:ɛr tʃɔk eʃ: utɔʃt pil:ɔntot:ɔk meg | ɔmint
kɔpeje:be burkolo:ɔzvɔ] kɔzeledet: || ɛlhɔta:rosta:k | hoʃ ɔ_vita:t |
ɔz_nɛri meg | ɔmejik ɛlɔ:b_vesi:ra: ɔz_utɔʃt | hoc_kɔba:c:a:t leveje ||
ɔz_ɛ:sɔki se:l ɔs:ɛset:e minden ɛrejet | e:f_fu:jni kezdet: || de_mine:l
ɛrɔ:ʃeb:ɛn fu:jt | ɔz_utɔʃ tʃɔk ɔn:a:l sorɔʃɔbrɔ foktɔ ɔs:ɛ ɔ_kɔba:c:a:t ||
ɔz_ɛ:sɔki se:l ve:gre | felot:ɔ ɔ_hɔrtʃɔt || ɛk:ɔr ɔ_nɔp kylte
melek_jugɔrɔit ɔz_utɔʃrɔ | ɔki rɔvideʃɛn levetet:ɛ kɔba:c:a:t || ɔz_
ɛ:sɔki se:lnek tɛfia:t | ɛl_kelet: ijmɛrnie | hoc_ket:ɔjyk kɔzy:l | ɔ_nɔp
ɔz_ɛrɔ:ʃeb: ||]

FONOLÓGIA <gör> phōnē = 'hang' és lógos = 'szó', 'tan': A fonológia a beszéd hangjelenségeit a nyelvi rendszerben betöltött szerepük, vagyis nyelvi funkciójuk szempontjából vizsgálja. Ezért nevezik a fonológiát funkcionális fonetikának is. Minden fonológiai leírás megadja az alapegységeket, és szabályokba foglalja az egységek közötti összefüggéseket. A morfonológia alapegysége a fonéma, melynek funkcionális értékét, minőségét a disztinktív (megkülönböztető) jegyek adják. A mondat fonológia alapegysége a prozodéma, minőségét mondatfonetikai sajátosságokkal határozzuk meg. – A fonológia a XIX. század végétől jelenik meg, s Jan Baudouin de Courtenay, valamint Ferdinand de Saussure nyelvészeti munkásságában gyökerezik. A XX. század első felében fejlődik önálló nyelvészeti diszciplínává, elsősorban a prágai fonológusok tevékenysége következtében. Kialakulásának előfeltételei a nyelvtudomány fejlődésében rejlenek, mindenekelőtt a nyelv és beszéd fogalmi elkülönítésében, a diakróniával szemben a szinkrónia előtérbe állításával, a nyelvnek jelrendszerként való felfogásával, nyelvi jelenségeknek rendszerben való vizsgálatával. – Rövid fejlődéstörténetében számos elmélet és irányzat látott napvilágot. A legtöbb irányzat közös jellemzője, hogy a fonémát olyan alapegységnek tekinti, amely tovább nem bontható, lineárisan nem szegmentálható, disztinktív funkcióval rendelkező legkisebb hangelem. Legfőbb feladata a fonémaállomány meghatározása (alapváltozatok, variánsok, variációk, hiperfonémák, illetőleg allofonok), a fonémák közötti viszonyok szabályokba foglalása, a rendszer leírása. A fonémaje-

gyek kétfélék: releváns megkülönböztető-jegyek, azaz kontrasztot alkotó, oppozíciót képező jegyek és irreleváns, megkülönböztető funkcióval nem bíró jegyek. Pl. az orosz nyelvben a zöngés–zöngétlen jegy a mássalhangzók többsége számára disztinktív jegy, de a /tʃ/ és /t͡ʂ/ számára nem, mert a rendszerből hiányzik a zöngés párjuk (/d͡ʒ/ és /d͡z/). A fonológiai oppozíciók elméletét N. S. Trubetzkoy dolgozta ki; különbséget tesz állandó és neutralizálódó oppozíciók között. Pl. az oroszban a /l/ és a /m/ fonémák minden fonémakapcsolatban és minden pozícióban megtartják megkülönböztető képességüket, míg pl. a /d/ és /t/ szó végén és zöngétlen mássalhangzók előtt elveszítik. A fonológia egyetemes fejlődésében két orosz fonológiai iskolának, a szentpétervári és a moszkvai iskolának volt kiemelkedő szerepe. A szentpétervári iskola megalapítója Baudouin de Courtenay tanítványa, L.V. Šèerba (1912), fő képviselői L. L. Zinder, M. I. Matuseviè és L. V. Bondarko, a moszkvaié pedig N. F. Jakovlev (1920-as évektől), illetőleg R. I. Avanesov, P. S. Kuznecov, V. N. Sidorov (1945). – Az 50-es évek második felében Noam Chomsky, Morris Halle munkássága nyomán alakult ki a generatív fonológia. Ennek az ún. klasszikus generatív elméletnek a megújításából számos posztgeneratív elmélet született. A legismertebbek a) a lexikális fonológia, b) a metrikus (prozodikus), c) az autoszegmentális és a természetes (naturális) fonológia.

FONOMETRIA a hangtani vizsgálatok statisztikai módszerét jelenti, K. Zwirner nyomán vált ismertté 1936-tól. Az 1930-as években a prágai iskola hatására a fonetikát három területre osztották: kísérleti fonetikára, fonológiára és fonostiliztikára. A fonometriában kívánták egyesíteni a fonetikának a matematikai, fizikai, pszichológiai és auditorikus ágazatait. A fonetikai vizsgálatban három szakaszt különböztettek meg: az elsőben hangfelvételt kellett készíteni a beszédanyagról, a másodikban műszeres elemzést kellett végezni, a harmadikban pedig percepciók kísérletekkel kellett hitelesíteni a vizsgálati eredményeket. Az akusztikus és percepciók adatokat statisztikai analízisnek és számításoknak vetették alá. A statisztikai vizsgálatokból leszűrt eredményeket kívánták felhasználni a kiejtési norma megállapításához.

FORMÁNS <lat>: beszédakusztikai szakszó; a beszéd hangjai fizikailag nem egyszerű tiszta hangok, hanem összetett, komplex hangok. A hangok rezgéseképében kétféle rezgést különböztetünk meg: alaprezgést, azaz alaphangot és felharmonikusokat, részhangokat. Ez utóbbiak az alaprezgés egész számú többszörösei. Formánsnak nevezzük azokat felharmonikus nyalábokat, amelyek a toldalékcső rezonancia-tulajdonságainak megfelelően nagyobb intenzitásukkal kiemelkednek a kvázi-periodikus rezgéseket tartalmazó hangok hangszínképében. A formánsokat az alaphangtól kezdve számozzuk; F1, F2, F3 ... Fn formulával jelöljük. A formánsok fonetikai minőségét időtartamukkal, középfrekvenciáértékükkel, sáv szélességükkel (B1, B2, B3 ... Bn) és intenzitásukkal (A1, A2, A3 ... An) írjuk le. A beszédhangok közül a magánhangzók és a szonánsok rendelkeznek markánsan kifejezett formáns-struktúrával. A mássalhangzók zörejsztruktúrájában is felfedezhetők formánszerű energiagócok, amelyeket szokás mássalhangzós formánsoknak (K1, K2) nevezni. Pl. a magyar [a:] hang hangszínképe férfiejtésben a következő formánsadatokat tartalmazza: F1 = 742 Hz, B1 = 71 Hz, A1 = 44 dB, F2 = 1325 Hz, B2 = 177 Hz, A2 = 65 dB, F3 = 2279 Hz, B3 = 250 Hz, A3 = 19 dB, F4 = 2809 Hz, B4 = 250 Hz, A4 = 8 dB.

FRÁZIS <gör-lat>: A beszéd folyamat fonetikailag rövidebb-hosszabb szekvenciális egységekre tagolódik. Bár e tagolódásban a hangszközök mellett szemantikai és grammatikai tényezők is szerepet játszanak, a fő szempontot a fonetikaik jelentik. Ennek megfelelően a legkisebb strukturális elemtől kezdve a nagyobbak felé haladva a következő sort kapjuk: beszédhang, hangkapcsolat, fonetikai szó, beszédszakasz, megnyilatkozás (szólam, mondás, szólat), szituatív közlésegység, szöveg és így tovább. A frázist a megnyilatkozás értelemben használjuk, amelynek grammatikai megfelelője a mondat, de nem azonos vele. A szólam állhat egy vagy több beszédszakaszból, a beszéd folyamatban szünetek választják el egymástól, és a folyamatnak ritmomelodikusan és dinamikailag is megformált értelmi egységét képezi.

GARATHANG → FARINGÁLIS

GEMINÁTA <lat>: ikerített, kettős képzésű hang; a nyelv írott formájában a betű megkettőzését jelenti. A megkettőzött betű azonban több nyelvben nem vagy csak elvétve jelent kettőshangot (pl. a magyarban és a franciában). A magyar helyesírásban pl. a mássalhangzók hosszúságát betűjelének megkettőzésével jelöljük, a finn nyelvben a magánhangzó-hosszúságot is így jelölik. Kettőshangot ejtünk a magyarban pl. az ilyen szóalakokban, mint *alááll, odaad, leejt, kiismer, mezőőr*; viszont mássalhangzó gemináta csak ritkán fordul elő a magyarban. Más nyelvekben, pl. a lengyel nyelvben viszont hosszú mássalhangzók nincsenek, hanem geminátát ejtenek: *miêkki, lekki, wanna, dźdźysty* stb.

GEMINÁCIÓ <lat> ikerítés, kettőzés → **GEMINÁTA**

GLOTTÁLIS <gör> glottisz = 'hangrés' szóból: A gégefőben (larynx) mint elsődleges hangforrásban keletkezett hangok megnevezésére használjuk. Több típusát különböztetjük meg: a) glottális zárhang keletkezik, ha az összezárt hangszalagok a szubglottális levegőnyomás növelésével hirtelen szétnyitódnak, majd gyorsan összezáródnak; fonetikus jele [ʔ]; b) ha a szűk hangréseken keresztül áramló levegő súrlódási zöreje elég intenzív, hallható réshang (laringális spiráns) keletkezik, pl. a magyar [h ű]; c) glottális tremuláns keletkezik, ha a hangszalagok kvázi-periodikus rezgést végeznek, ezt rendszerint zöngének nevezzük.

GLOTTALIZÁLT <gör> glottisz = 'hangrés' szóból: a fonetikában sokféle jelentésben használják, főleg a régebbi leírásokban fordul elő, a gégefőben végbemenő hangképzési folyamatokra, jelenségekre utal. Pl. a glottalizált zárhangok [p t k] képzésekor a szájüregben keletkezett impulzív zörejjel egyidejűleg glottális zárhang is keletkezik. Más értelmezésben a gégefő mozgásának megnevezésére használják az ejektív vagy ingresszív hangsajátság jelentésben.

GRAFÉMA:

GRAFÉMATIKA, GRAFÉMIKA <gör> 'grápho' = 'ír', 'rajzol' ige származéka. Nyelvészeti szakszó, jelentése: írástan. A nyelvet kétféle formában használhatjuk: fonikus, azaz hangzó formában, élőszóban, beszédben és grafikus, azaz írott formában, írásban. Ennek megfelelően különül el a nyelvészet két szakága is, a fonetika és a grafematika. Alapegysége a graféma mint az írott nyelv legkisebb strukturális eleme. A graféma olyan betű vagy betűkapcsolat, mely az adott nyelv fonémáit jelöli az írott nyelvben. Pl. a magyar nyelv grafémái: *s, sz, ssz, z, zs, zzs, c, cs, ccs, dz, dzs* stb.

GUTTURÁLIS <lat> = torokhang: A veláris szinonimájaként is használják, főleg filológiai munkákban. Az újabb használatban uvuláris, faringális és glottális szakkifejezések helyett is használatos, nem szigorúan szaktudományos munkákban gutturálisnak neveznek minden hátul képzett hangot.

HANGERŐ, HANGERŐSSÉG: A hangrezgés energiáját nevezzük hangerőnek. Mértékegysége a decibel (dB), a decibel-skála alapszintjét 10^{-9} erg/cm² s-ban állapították meg. A beszéd energiája 100–600 Hz között a legnagyobb. A periodikus rezgések hangereje a hangszalagok rezgési amplitúdójának növekedésétől függ. Az amplitúdó-változásokat a szubglottális levegőnyomás változása idézi elő. A hangerő egyenesen arányos az amplitúdó négyzetével, de fordított arányban van a hangforrástól mért távolság négyzetével. A zöngétlen hangok erősségét a toldalékcsőben a hangképző levegő útjában képződő akadály mögötti légoszlop nyomása határozza meg. A hangerősség egyike a nyelvi hangsúlyt kifejező eszközöknek. A hallószervünkkel érzékelt ún. szubjektív hangerőt hangosság-nak nevezzük.

HANGFORRÁS a beszédakusztikában használatos szakszó. A hangrezgés keletkezésének három feltétele van: energia, helyzetváltoztatásra képes rugalmas test és a rezgéseket átvevő és továbbító közeg. A beszédhangokat egy vagy két hangforrással képezzük. A zöngés hangoké a gégefőben lévő hangszalagok, az zöngétleneké a toldalékcsőben keletkezett akadály. A zöngés mássalhangzóknak két hangforrása van.

HANGJELLEMZŐ, HANGSAJÁTSÁG: A beszédhangok fonetikai minőségét hangsajátságai adják. A hangtulajdonságoknak több dimenziójuk van: képzésük, fiziológiai előállításuk szerint képzési jegyeket különböztetünk meg. A hangképzés fiziológiai folyamata a hangképző szervek összetett és finoman összerendezett mozgásaiból épül fel. E komplex folyamat időbeli lefolyásában is, belső struktúrájában is tagolható, részekre bontható. A képzési jegyek egyes képzőszervek vagy képzőszerv-csoportok működésével, vagy működésének hiányával jönnek létre. Pl. a zöngésség–zöngétlenség a hangszalagok rezgésével, a nazalitásjegy a lágýiny és az uvula helyzetével, a labialitásjegyek pedig az ajkak artikulációjával függnek össze stb. A hangsajátságok leírásának másik dimenzióját a hangzási jellemzőkkel történő leírás képezi, akusztikai paraméterekkel adjuk meg pl. a beszédhangok specifikus időtartamát, magasságát, intenzitását, formánsstruktúráját stb. A harmadik dimenzióba a hangérezeti sajátságok tartoznak, ilyenek, mint hangosság, hangzóssági fokozatok, magas–mély, rövid–hosszú stb.

HANGKAPCSOLAT: A beszéd hangteste a hangelemek egymásutánjából, soros elrendeződéséből épül fel. Minden nyelvnek megvannak a rá jellemző hangsorépítési szabályszerúségei, azaz a beszédhangok lehetséges kombinációi, különböző helyzetekben való, pl. szóeleji, szóbelseji, szóvégi; hangsúlyos, hangsúlytalan stb. előfordulási lehetőségei. A szegmentális hangszerkezetben két vagy több beszédhangból álló hangcsoportot nevezük hangkapcsolatnak. Hangkapcsolatokban jelennek meg a különböző koartikulációs jelenségek is, mint pl. zöngésedés, zöngétlenedés, nyúlás, palataliáció. A alapváltozata a kettős hangkapcsolat: VV, CV, VC, CC (V = magánhangzó, C = mássalhangzó). A hangkapcsolati sajátságok morfé-mákban és szóalakokban jelennek meg.

HANGKÉPZÉS: Hangképzésen a beszédhangok előállításának fiziológiai folyamatát értjük, azaz a hangképző szerveknek, beszédszerveknek a központi idegrendszer által történő működtetését. Ritkán képezünk beszédhangokat izoláltan, a hangképzés a beszédképzési folyamat részeként valósul meg. A hangképző szerveket a tüdőből kiáramló levegő hozza működésbe. Kétféle hangforrásból keletkezhet hang: Ha a gégefő-

ben a hangszalagok zárállásban vannak, a tüdőből a gégefőbe tóduló levegő megrezegteti azokat, s zöngé képződik. A zöngéből formálódnak a gége feletti üregekben (garat-, száj- s orrüregi rezonanciával) a magánhangzók, továbbá ez adja a mássalhangzók zöngéességét. Ha a hangszalagok nyitott állásban vannak, a levegő szabadon jut tovább a szájüregbe, a gégefőben nem keletkezik hang. Ugyanakkor a toldalékcsőben két-két egymással szemben lévő beszédszerv szűkület vagy teljes elzáródás formájában akadályt állít a levegő útjába, s az akadályba ütköző levegő zörejhangot hoz létre. (Ilyenek a különböző zár- és réshangok, valamint a zár-réshangok.)

HANGKÉPZŐ SZERVEK, BESZÉDSZERVEK: A beszéd nem öröklött képesség, hanem hosszú tanulással és gyakorlással szerezhető csak meg. A beszélni tudás az ember értelmi és érzelmi világának fejlődésével együtt alakul ki az emberek közötti folytonos kommunikáció során. A beszédképzés bonyolult biológiai folyamat, amelyben sokféle, elsődlegesen élettani funkciót ellátó szerv vesz részt. A beszédszerveket a következő csoportokba soroljuk: a) az **agy** – funkciója a hangképző szervek központi vezérlése, a beszéd nyelvi kódolása és dekódolása; b) a **tüdő** – a beszédképzés energiaforrását adja; c) a **gégefő** – a beszéd egyik hangforrása; d) a **toldalékcső** (szupraglottális üregek: garat-, száj-, orrüreg, pitvar) – a beszédben mint hangforrás és hangformáló rezonátor, hangrezgés-kibocsátó szerv működik; e) a **hallószerv** – jelfogó és jeltranszformáló berendezésül szolgál. Korábbi fonetikai leírásokban csak a gégefő és a toldalékcső beszédszerveivel foglalkoztak.

HANGLEJTÉS: A beszédakusztikában az alaphangmagasság változását nevezik hanglejtésnek, illetőleg intonációnak. A hangmagasság-változás iránya szerint megkülönböztetünk emelkedő és ereszkedő hanglejtést, a változás foka, meredeksége szerint pedig szökő, enyhén emelkedő, lebegő, eső, enyhén ereszkedő hanglejtést. A hangmagasság-változásból képződő akusztikus formáció a hanglejtésforma, amely a beszéd-dallam legfontosabb összetevője.

HANGMAGASSÁG: beszédakusztikai szakszó. A rezgések frekvenciája, azaz az időegységre (1 s) eső ciklusok (teljes kilengések) száma adja a hang magasságát. Mértékegysége a herz (Hz). A frekvencia kiszámítására az $F = \text{ciklus/s}$ képlet szolgál, vagyis a rezgés frekvenciáját megkapjuk, ha a megszámlált ciklusok számát elosztjuk a s -ban mért idővel. A beszédben a hangmagasság nemcsak a hangok minőségjegyeinek egyike, hanem a beszéd dallamának legfontosabb tényezője is.

HANGOSSÁG: A szubjektíve érzékelt hangerőt nevezzük hangosságának. Hangosság-érzetünk azonban nemcsak a hangerőtől függ, hanem a hang magassága is befolyásolja, pl. ahhoz, hogy egy 100 Hz-es hangot olyan hangosnak halljunk, mint egy 1000 Hz-es 0 dB-eset, a 100 Hz-es hang erejét kb. 35 dB-lel meg kell emelnünk. Mértékegysége a fon. A hangérzet 200 ms alatt az idő rövidsége miatt, 200 ms felett pedig a fül kifáradása miatt csökken.

HANGREND: A magyar nyelv egyik jellemző sajátossága a magánhangzó-harmónia, ami azt jelenti, hogy a szóalakokban vagy csak palatális (elöl képzett) vagy csak veláris (hátról képzett) magánhangzók fordulnak elő, pl. *fehér, sárga* stb., s ezt szokás hangrendi-törvénynek nevezni. Azonban nagyon sok vegyes hangrendű szó is van a magyarban (pl. *gyertya, kondér, fiú* stb.). A toldalékolás alapszabálya: ha veláris magánhangzós az utolsó szótag vagy *i, í, é* magánhangzót tartalmaz, akkor veláris magánhangzós toldalék járul hozzá: pl. *gyertyával, kondérban, fiúval, Gabival* stb.

HANGRENDI ILLESZKEDÉS: → HANGREND, ILLESZKEDÉS

HANGRENDSZER: A nyelv beszédhangjai hangminőségjegyeik szerint rendszert képeznek. Az alábbi táblázat a magyar beszédhangoknak képzési jegyek szerinti rendszerét mutatja.

A magyar mássalhangzók rendszere

A képzés módja szerint	A képzés helye szerint						
	1	2	3	4	5	6	7
Orális zárhangok							
explozívák	b		d	ʃ		g	
zöngés							
zöngétlen	p		t	c		k	
Nazális							
okkluzívák	m		n	ɲ			
Orális							
pergetett			r				
zöngés							
réshangok középrésh.		v	z	ʒ	j		
zöngés							
zöngétlen	f	s	ʃ	ç	x	h	
oldalrésh.				l			
zöngés							
zöngés				dz	ɟʒ		
zöngétlen	ts	tʃ					

^c
1 – bilabiális; 2 – labiodentális; 3 – dentialveoláris; 4 – alveoprepalatális;
5 – palatális; 6 – palatoveláris; 7 – faringális

A magyar magánhangzók rendszere

Képzési hely	palatális		illabiális		veláris	
	labiális				labiális	illabiális
Nyelvállás	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
Felső	y	y:	i	i:	u	u:
Középső	ø	ø:	e	e:	o	o:
Alsó					ɔ	
Legalsó						a:

^c
Irod. Bolla K.: *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei* (1995).

HANGREZGÉS: A beszédhang mint fizikai jelenség a rezgőmozgások kategóriájába tartozik. A rezgőmozgások igen sokfélék, széles skálán szóródnak a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbakig. A beszéd hangelemei a bonyolultabb, összetett (komplex) rezgések sorába tartoznak. Minden összetett rezgés felbontható. Az összetevő rezgések közül a legkisebb frekvenciájú és legnagyobb amplitúdójú hangot alaphangnak (alaprezgésnek) hívjuk, míg a többi rezgést felhangoknak (felharmonikusoknak), részhangoknak (parciális hangoknak). A hangszalagok rezgési képessége 42–1708 Hz közötti frekvenciasávban van. Az alaprezgés frekvenciája férfiak beszédében 80–250 Hz-ig, nők beszédében 160–400 Hz-ig terjed. A beszédhangok összetevőinek frekvenciaterjedelme 60–12000 Hz között van: a magánhangzók első három formánsa 200–3500 Hz, a mássalhangzók zöreijének frekvenciája pedig 2000–12000 Hz között van. A rezgés olyan folyamat, amelyben egy rugalmas test bizonyos idő alatt mindkét irányba kitér nyugalmi helyzetéből, és visszatér kiindulási helyzetébe. Ha a rezgések azonos időközökben ismétlődnek, periodikus rezgésekről beszélünk. Ha a rezgések szabálytalan időközökben ismétlődnek, aperiodikusnak nevezzük a rezgéseket. A rezgés keletkezésének három feltétele van: energiaforrás, hangforrás és rezgésátvevő közeg. A rezgés jellemzői: a) szaporasága, frekvenciája; b) erőssége, amplitúdója; c) rezgésideje.

HANGSOR a nyelvészeti fonetikában használatos kifejezés, a hangtest lineáris szerkezetére utal. Azt a felfogást tükrözi, miszerint a szavak, mondatok hangalakja hangok egymásutánjából épül fel. A valóság ennél bonyolultabb, mivel a hangok kapcsolódásában rövidebb-hosszabb átmeneti szakaszok is vannak. Így a "hangsor" nem hasonlítható a gyöngysorhoz.

HANGSTATISZTIKA: A beszéd hangszerkezetének a fonetikai elemzésére a múlt századtól kezdődően alkalmaznak statisztikai módszereket. A számítástechnika fejlődése teremtette meg a széles körű alkalmazás lehetőségét, és biztosította a nagy tömegű nyelvi anyag vizsgálhatóságát. Statisztikai módszerekkel végzett vizsgálatok eredményei nemcsak számos gyakorlati probléma megoldását segítik elő, hanem nyelvelméleti következtetésekre is jó alapot szolgáltatnak. Az írógépbillentyűzet optimális megszerkesztéséhez pl. szükség volt a hangok eloszlásának, előfordulási gyakoriságának az ismeretére. Néhány fontosabb hangsztatikai adat: a magánhangzók és a mássalhangzók aránya a magyarban : 43%–57%; rövid-hosszú hangok aránya magánhangzóknál: 78%–22%, mássalhangzóknál: 97%–3%; labiális–illabiális magánhangzók aránya: 46%–54%; palatális–veláris magánhangzók aránya: 52%–48%; zöngés–zöngétlen mássalhangzók aránya: 64%–36%. A magyar fonémák gyakorisági sorrendje a leggyakoribbtól kezdően: /e ɔ n t l m o i k r e: z ʃ a: h d ʃ g v j s b u o: ø: ø f p t: i: ʃ j n y l: b: u: y: ʦ n: s: j: k: m: p: ʃ: z: g: d: ʒ: r: ʦ: f: c: dz h: j: ʃ: v: ʒ: dz: ʧ ʧ: ʧ: c: /.

HANGSÚLY a nyelvészeti fonetikában kiemelést jelent. A hangsúlyozás eszközei sokfélék: hangerőtöbblet, hangmagasság-változtatás, időtartam-növelés, szünet. Ezek külön-külön vagy különböző kombinációkban fejezik ki a hangsúlyt. A hangsúlyt a szótag magánhangzója vagy a szótagképző szó-náns hordozza. Nyelvi funkciója szerint megkülönböztetünk szóhangsúlyt, szakaszhangsúlyt, mondathangsúlyt, logikai, érzelmi és ritmikai hangsúlyt. A szóhangsúly helye, kifejezési formája és nyelvi funkciója nyelvenként eltérő. A magyar szóhangsúly kötött, és az első szótagon van. Az oroszban szabad és a lexikai-morfológiai tényezőktől függően esik más-más szótagra.

HANGSÚLYELTOLÓDÁS:

HANGSZALAGOK a gégefőben elhelyezkedő hangképző szervek, beszéd szervek csoportjához tartoznak. A pajzsporc szegletéből húzódnak a kannaporcokig. A vokális izmokat, a vokális dudorokat és a hanglebenyeket együttesen nevezzük hangszalagoknak. Minden egyes vokális dudorhoz egy-egy hangszalag tapad. Amikor a gyűrű-pajzs izmok elernyednek, a hangszalagok lazák, amikor megfeszülnek a hangszalagok is feszesek lesznek. Ilyen körülmények között nagyon magas hangok esetén a vokális izmoktól csaknem függetlenül működnek és húrhoz hasonlóan viselkednek. A hangszalagok rezgése szolgál a beszéd zöngés elemeinek hangforrásául.

HANGSZÍN, HANGSZÍNEZET szakkifejezés a fonetikában használható mind a beszédhangokra, mind a szupraszegmentális hangszerkezetekre vonatkozóan. Az időtartamban, intenzitásában és formánsképben egyező hangok megkülönböztetésére szolgáló tonális hangminőség-jegy. A hangszínkép nem formánsalkotó felharmonikusainak a beszédhang percepciójában általában metaforikusan megnevezhető hangzási jellegzetességét értjük hangszínezeten. Ilyenek pl. rekedtes, fülsértő, bársonyos stb. A hangszínezet a szupraszegmentális hangszerkezetek egyik összetevője, érzelmek kifejezésében van fontos szerepe.

HANGSZÍNKÉP: A beszédhangok akusztikus mikrostruktúráját nevezzük hangszínképnek (spektrogramnak). A komplex hangok összetevőkre bontása az összetevők fizikai jellemzőinek a meghatározása hangszínkép-elemzéssel történik. Az elemzésre különböző technikai eszközöket használunk, és többféle elemzési eljárást alkalmazunk. Az egyik legismertebb és leghatékonyabb módszer, mely a II. világháborút követően terjedt el, a szonográfia. A másik vizsgálati lehetőséget a számítástechnika kínálta, a harmadik az analízis szintézissel módszer.

HANGTAN → FONETIKA

HANGTORLÓDÁS → MÁSSALHANGZÓ-TORLÓDÁS

HANGTÖRVÉNY: Azokat a szabályos hangváltozásokat nevezik hangtörvénynek, amelyek akár egy adott nyelvéllapotban, akár a nyelv történetében mennek végbe. A különböző nyelvtörténeti periódusokban más-más szabályos hangváltozások érvényesülnek. Pl. a palatalizációs hangtörvény a régi orosz nyelvben, mely a [k g h] hangokat [tʃ ʒ ʂ]-re változtatta palatális magánhangzók előtti helyzetben: [ruka poruʃitʲi drugə druʒʲitʲi suhə suʃʲitʲi]. Később, a XIII–XV. században megszűnt ez a hangváltozás. Lágy mássalhangzók után, kemény előtt hangsúlyos helyzetben az [e] hangból [o] lett: [nʲes nʲos]. A magyar hangtörténetben a nyíltabbá válás, a szóvégi magánhangzók lekopása, labializációs változások stb. tartoznak a hangtörvény fogalomkörébe. A szinkrón nyelvéllapotban megfigyelhető szabályos hangváltozásokról l. a megfelelő szócikket.

HANGVÁLTOZÁS: A nyelvi változások sorában a beszéd hangjai is változnak. Hangváltozásnak azt a jelenséget nevezzük, amikor egy adott hang helyén egy másik hang jelenik meg. Kétfajta változást különböztetünk meg, úgymint történeti változásokat, amelyek következtében egyes hangok hangminősége változik meg, pl. a magánhangzó nyíltabbá válik (pl. *pur* → *por*), a magánhangzó-diftongusból monoftongus lesz (*lauca* → *lóca*) és fordítva, rövid hang megnyúlik (*viz* → *víz*) vagy redukálttá válik, szóvégi rövid magánhangzók lekopnak (*hodu utu* → *hadút*), labializáció (*fist* – *füst*) vagy delabializáció (*hod* – *had*) megy végbe, nazális hangból orális lesz stb., stb. A hangváltozások másik fajtáját a hang helyzetétől (fonetikai pozíciójától) függő ún. kombinatív változások adják. Kombinatív változások kiváltója lehet pl. az artikuláció egyszerűsödése, a kiejtés megkönnyítésére való törekvés stb. E hangváltozások öt fő típusát különböztetjük meg: 1. az asszimilációt (hasonulást), mely lehet teljes vagy részleges, másrészt progresszív, regresszív és kölcsönös; 2. disszimilációt (elhasonulást); 3. ellipszist (elízió = hangkievetést), pl. *augusztus* helyett *agusztus*, ha két hang vagy egy szótag esik ki, akkor hapológának pl. *tragikokomikus* helyett *tragikomikus*; 4. epentézist (hangbetoldást) *csólnak* és 5. metatézist (hangátvetést), pl. *teher* – *tereh*.

HASONULÁS: Idegen szóval asszimilációnak nevezzük azt a hangtani jelenséget, melynek során két szomszédos hang egymásra hatása révén megváltozik valamelyik hang minősége. A változás irányát tekintve lehet előre ható (progresszív), amelynek két fajtáját különböztetjük meg: a) ha közvetve előtte lévő hangra gyakorol hatást, pl. a lengyel *twój, przerwa* szavakban és b) ha az előtte lévőnél előbbre gyakorol hatást, ez utóbbit nevezzük távhasonulásnak; hátra ható (regresszív) és kölcsönös, azaz reciprok. A hasonulás ezen kívül lehet teljes és részleges, pl. zöngéesség–zöngétlenség szerinti részleges pl. *hívta, kovászbán*, képzés helye szerinti részleges pl. *színpad, honvéd*, teljes pl. *egészség, teljes*.

HEHEZETES MÁSSALHANGZÓ → ASPIRÁLT

HIÁTUS <lat>: Kételemű magánhangzós kapcsolatban, mivel a szótaghatár a magánhangzók között húzódik, az ejtésben rövid fonációs megszakítás lép fel. Ezt nevezzük hiátusnak. Kétféle hiátust különböztetünk meg: szóbelsejében előforduló, ún. belsőt (pl. *odaad, beenged, tea, fiai, piac, kiírás*) és szavak közötti magánhangzók találkozásakor előforduló ún. külső hiátust (pl. *hová utazik*). A magyar beszédben a hiátus megszüntetésére ún. hiátustöltő mássalhangzót (*j, h*) ejtünk: *te^ja, pi^harc*.

HOMOFON:

HOMORGÁN, HOMORGANIKUS HANGOK: Az azonos helyen képzett hangokra mondják, vagyis, ha pl. két mássalhangzó a képzés helyében megegyezik, homorgán hangoknak nevezzük: *lámpa* [mp], *paszta* [st], *sanda* [nd].

HOMORGANIKUS HANGOK:

HOSSZÚ BESZÉDHANGOK → IDŐTARTAM

IDŐTARTAM a beszédhangok képzési, illetőleg hangzási sajátságainak egyike, amely egyben a hangok fonetikai minőségjét is képezi. Megkülönböztetünk abszolút (ms-ban mért) időtartamot és relatív (észlelt) időtartamot. Ez utóbbi a rövid-hosszú hang megkülönböztetés alapja. A hangok időtartam

viszonyait illetően a különböző nyelvekben ötféle tartamtípus fordul elő: ultrarövid (redukált), rövid, félhosszú, hosszú és ultrahosszú. Több nyelvben a tartambeli különbség fonológiai megkülönböztető jegy, ilyen funkciója van az a magyarban is, pl. *kor – kór, tör – tór, fuga – fúga, megy – meggy, ál – áll, ara – arra, kasza – kassza, sok – sokk* stb.

ILLABIÁLIS <lat>: A magánhangzók képzési jegye, az ajakrés formájának a megnevezésére használják, lapos ajakréssel képzett hangra mondják, ellentétben a labiális = kerek réssel képzettekkel. Illabiális magánhangzók a magyarban: >e, é, i, í, á<.

ILLESZKEDÉS: L. még hangrend, magánhangzó harmónia, hangrendi törvény. A magyar nyelv olyan hangsorépítési (hangszerkezeti) sajátosságát nevezzük illeszkedésnek (magánhangzó harmóniának, hangrendi törvénynek), miszerint a szóalakokban vagy csak magas vagy csak mély magánhangzók fordulnak elő. Pl. *veszedelem, törülköző, ételmérgezés – hátborzongató, vályogház* stb. Ez a szabályosság elsősorban az eredeti egyszerű szavakban érvényesül, továbbá a toldalékolásban, amennyiben a toldalékoknak vannak hangrendi változatai: pl. *kabátban, kendőben, asztalon, széken, villával, késsel* stb. Emellett sok olyan egyszerű szavunk is van, amelyben magas és mély hangok vegyesen fordulnak elő. Ezek a vegyes hangrendű szavak. Toldalékolásukra lehet szabályokat megállapítani, de az alakváltozatok sem ritkák: *fotelok – fotelek, októberban – októberben*.

IMPLOZIÓ: A zár mássalhangzók képzésének első fázisa az implozió, amikor a hangképző szervek a toldalékcsőben elzárják a kiáramló levegő útját. Ha ezután zárfelpattanás nem következik, okkluzíva képződik. Pl. *halom, malom, verem*, stb.

INTERDENTÁLIS <lat>: A nyelvészeti fonetikában olyan mássalhangzókra mondják, amelyeknek a képzésekor a hangképző levegő útjában a fogak között keletkezik az akadály, azaz a toldalékcsőben a legszűkebb rész a metsző fogak között van. Ilyenek az angol nyelv [θ ð] hangjai pl. a *father, nothing* szavakban.

INTERPUNKCIÓ <lat.> jelentése írásjelhasználat.

INTERVOKÁLIS <lat> a beszédhangoknak hangsorbeli helyzetére utaló megnevezés, pontosabban a két magánhangzó közötti helyzetet jelenti. Pl. az *apa* [p]-je, az *iga* [g]-je, az *esze* [s]-je, az *alapo*zó [l p z]-je intervokális mássalhangzók.

INTONÁCIÓ <lat>: Többféle jelentésben használjuk. A mindennapi nyelvhasználatban hangvétel, hanghordozás értelemben fordul elő. Fonetikai szakszóként az idők folyamán bővült a jelentése. Eredetileg a beszéd magasságbeli modulációját jelentette, azaz hanglejtés értelemben használták. Jelentésköre később hangsúly, hangszínezet, beszédsebesség jelentésekkel egészült ki. A legszélesebb értelmezésben a szupraszegmentális hangeszközök (a temporális, melodikus, dinamikai, hangszínezeti stb. összetevőket is beleértve) együttesét jelenti.

ÍNY, ÍNYHANG <lat> alveolus: A fonetikában a mássalhangzók képzési helyének a megnevezése, a felső fogak mögötti terület, fogíny, ínydudor. Az itt képzett hangokat nevezzük ínyhangoknak, alveolárisoknak.

JÉSÍTETT HANG → **PALATALIZÁLT**

JÉSÜLÉS → **PALATALIZÁCIÓ**

KAKOFÓNIA a görög *caco* (rossz) és *phonia* (hangzás) összetételéből keletkezett. Jelentése: kellemetlen, rossz hangzás, hangzavar. Az eufónia (jó hangzás) antonímája. A kellemetlen hallásélményt az váltja ki, hogy azonos vagy hasonló hangzású hangok, hangkapcsolatok (pl. zöngétlen réshangok) torlódnak és ismétlődnek egymást követő szavakban.

KAKUMINÁLIS latin *cacuminalis*, fonetikai szakszó. A kakuminális sajátság mássalhangzós képzési jegy. A nyelv hegyének helyzetére utal a dentális, alveoláris és palatális képzési hellyel való konfigurációjában. Megemelt nyelvhegygel képződik az akadály, szemben az apikális és a retroflex artikulációval. L. a sémákon. A kakuminális mássalhangzókat a fo-

netikus írásban mellékjellel jelöljük, pl. a [d̥ t̥ n̥] hangok. Magyar nyelvjárásokban is találkozunk ilyen ejtésű mássalhangzókkal.

KEMÉNY MÁSSALHANGZÓ metaforikus megnevezése a faringalizált és a velarizált mássalhangzóknak. A mássalhangzók eme másodlagos artikulációs sajátosságát a nyelvtest formájának jellegzetes megváltozása adja, miközben az akadályképző nyelvterület helyzete változatlan. Közelebbről, a nyelv gyöki és posztdorzális része a garatfalhoz közelít, a mediodorzum pedig kissé behorpad, s ezáltal “kemény” mássalhangzót kapunk, mivel a garat- és szájüreg rezonanciatulajdonságai úgy változnak, hogy a hang mélyebb színezetet kap, érdekesebbnek, keményebbnek érezzük. Hasonló hangzást eredményez, ha a nyelv posztdorzális része emelkedik meg a lágyíny irányába, ezt a másodlagos artikulációt velarizációnak nevezik. Ezzel ellentétben a palatalizált, azaz “lágy” mássalhangzó.

KETTŐZÉS → ikerítés, **GEMINÁCIÓ**

KIEJTÉS a beszédtevékenység fiziológiai folyamatainak a megnevezésére használatos nyelvészeti-fonetikai szakkifejezés. A beszéd hangjainak és hangsorainak képzését, artikulációját értjük kiejtésen. A szó jelentésköre eléggé tág. Használják a konkrét, individuális hang- és beszédképzési sajátosságokra épp úgy, mint általánosan az egész nyelvközösség ejtési szokásainak, artikulációs beidegződésének a megnevezésére (l. artikulációs bázis), sőt ebbe a fogalomkörbe tartoznak a kiejtési stílusok, beszédstílusok is). A fonikus nyelvhasználat konvencionális kiejtési szokásait, tipikus hangképzési sztenderdjeit, szabályait az ortoépia (helyesbeszéd) tárgyalja, míg a szavak helyes kimondását a kiejtési szótárakból tudhatjuk meg (pl. *D. Jones*, EPD).

KONSONÁNS a latin *con* és a *sonare* szavak összetételére vezethető vissza. Jelentése: együtt hangzani. A konzonánsok tehát mássalhangzók. Az elnevezés egy korábbi – ma már elavult – felfogásból fakad, mely szerint vannak hangok, melyek önmagukban nem ejthetők ki, csak más hangokkal (vokálisokkal, magánhangzókkal) együtt. A beszédhangokat 2 csoportra

szokás osztani aszerint, hogy a gégefőben képződnek, tehát “zenei” hangok, vokálisok vagy a toldalékcsőben képződő zörejhangok, azaz mássalhangzók. E kettő között vannak a szemivokálisok vagy szemikonzonánsok. A konzonánsokat nevezik még akadályhangoknak is, szemben a vokálisokkal, melyek nyíláshangok. A konzonánsok önállóan nem képeznek szótagot (kivételt képeznek egyes nyelvekben a szonánsok: [r l m n]). L. még hangrendszer.

LABIÁLIS – a beszédhangoknak az ajakartikulációra utaló képzési jegye. A fonológiában fonemikus megkülönböztető jegyként szerepel. Magánhangzóknál az ajaknyílás formájának a megnevezésére szolgál. Az ajakkerekítéssel, azaz kerek ajakkéréssel képzett magánhangzókat különbözteti meg az illabiális, azaz a lapos ajakkéréssel képzett hangoktól. A magyarban pl. labiális magánhangzók: [ɔ o o: ø ø: u u: y y:], vö. illabiális. Mássalhangzóknál pedig a képzési hely szerinti hangsajátóságok közül az ajakkal képzett akadályt jelenti, pl. [b p m] vö. ajakhang, ajak-foghang, bilabiális, labiodentális.

LABIALIZÁCIÓ: A nyelvészeti fonetikában azt az artikulációs folyamatot nevezzük labializációnak, amely a lapos réses ajaknyílásból ajakkerekítésbe megy át, s ez megváltoztatja a hang fonetikai minőségét. Pl. [e]-ből [ø] lesz, [i]-ből [y]. Az ezzel ellentétes változás a delabializáció.

LABIODENTÁLIS: → AJAK-FOGHANG

LARINGÁLIS a lat. larynx = gégefő mellékneves származéka, és a gégefőben végbemenő artikulációs folyamatokból eredő képzési jegy megnevezésére szolgál. Így a hangszalagok működésével kapcsolatosan beszélünk gégezárhangról (laringális explozíva), gégeréshangról (laringális spiráns) és zöngéről (laringális tremuláns).

LATERÁLIS jelentése: oldalrészhang. Ez a képzési sajátosság abból ered, hogy a résmássalhangzók ejtésekor a hangképző levegőáram nem a toldalékcső középvonalában (centrumában) hoz létre súrlódási zörejt, hanem a centrumban képződő akadály miatt csak az egyik oldalán (unilaterális) vagy mindkét

oldalán (bilaterális) keletkezett nyíláson át áramolva hoz létre súrlódási zörejhangot. Laterális mássalhangzók pl. a magyar *lát, halom, hallom, hal, hall* szavakban ejtett [l l:] hangok.

LIKVIDA szakszó magyar megfelelője: folyékony mássalhangzó, kissé metaforikus megnevezés. A fonetikában az orális szonánsok, vagyis a [r l]-féle hangok képzési sajátosságának a megnevezésére használják. Ma már elavultnak számít, míg a generatív fonológiában általános használatú a + konszonantikus, + vokalikus disztinktív sajátosságot hordozó fonémacsoport megkülönböztetésére. Gyakran a likvidák közé sorolják az ún. félmagánhangzókat és a [h]-féle hangokat is.

LIQUIDA → LIKVIDA

LIQUIDAMETATÉZIS a hangtörténetben olyan változást jelölő szakkifejezés, amelyben egy korábbi nyelvállapot *ort-, olt-, tort, tolt* hangcsoportjában a likvida és a magánhangzó felcserélődik, azaz hangátvetés (metatézis) megy végbe. Képlettel kifejezve: $V + r, V + l > r + V, l + V$ ($V =$ magánhangzó). Vö. összláv nyelv.

LOGOPÉDIA: <gör.> a beszédhibák tanulmányozásával, javításával foglalkozó tudományág.

MAGÁNHANGZÓ: A beszédhangok két nagy csoportra oszthatók: magánhangzókra és mássalhangzókra. Maga az elnevezés azt a ma már elavult felfogást tükrözi, miszerint a magánhangzók önmagukban is ejthetők, de a mássalhangzókat csak vokállissal együtt. E felosztás alapjául szolgáló kritériumok többféle: fonetikai/fonológiai, képzési, akusztikus szempontok alkalmazhatók. Képzésbeli elkülönítésként a magánhangzókat nyíláshangoknak nevezik, szemben a mássalhangzókkal, amelyek akadályhangok. A valóságban azonban a toldalékcsőben keletkezett szűkület, rés nagysága tekintetében nem mindig különíthetők el, pl. [i] = magánhangzó, [j] = szemivokális és [j] = mássalhangzó, ugyanígy az [u] és a [w]. Akusztikus szempontból nézve a különbség magánhangzó és mássalhangzó között abban jelölhető meg, hogy az előbbiek

kváziperiodikus rezgésekből állnak (ezért nevezik zenei hangelemeknek), míg az utóbbiak aperiodikus rezgésekből, tehát zörejhangok. A magánhangzókat csak egy, a gégefőbeni hangforrás hozza létre. A szonoritás (hangzósság) tekintetében a vokálisok hangzósabbak, de ez a sajátosság sem képez éles választóvonalat a két hangcsoport között. Nyelvi funkció szempontjából a szótagképző–nem szótagképző szerepben van különbség, viszont vannak nyelvek (pl. cseh, szerb, horvát), amelyekben a szonánsok is lehetnek szótagképzők.

A magánhangzókat több szempontból rendszerezhetjük. A legismertebb a képzési jegyek szerinti osztályozás, azaz a nyelvtest kétféle helyzetváltoztatásának megfelelően: a) a nyelvemelkedés foka szerint (vagyis a nyelvnek a kemény szájpadról való távolsága szerint) megkülönböztetünk felső, középső és alsó (néha még legalsó) nyelvállással képzetteket, és b) a nyelvnek előre–hátra mozgása szerint palatális (elől képzett), mediális (középen képzett) és veláris (hátról képzett) magánhangzókat. Az ajakartikuláció milyensége szerint a magánhangzókat lehetnek labiálisak, azaz kerek ajakréssel képzettek, és illabiálisak, vagyis lapos ajakréssel ejtettek. Ha valamely nyelvben a tartambeli különbségeknek nyelvi szerepe van, akkor ez a sajátosság is rendszerező tényező, pl. rövid–hosszú a magyarban; ugyanígy az orális–nazális, monoftongus–diftongus, zárt–nyílt, széles–szűk, feszes–laza képzési jegyek is. Az akusztikus jellemzők szerinti osztályozásban a formánsstruktúra játszik fő szerepet, vagyis a magánhangzó hangszínképében a formánsfrekvencia-középértékekben (F1, F2, F3), a formánsáv szélesség-adatokban (B1, B2, B3), a formánsintenzitás-értékekben (A1, A2, A3) kifejeződő akusztikus tulajdonságok, valamint a hangspecifikus időtartam (kvantitás), a hangmagasság és a hangerő képezik az akusztikai rendszerezés kritériumait.

A gégefőben mint hangforrásban keletkezett zöngékváziperiodikus rezgésekből álló komplex hang, amelynek legmélyebb és legerősebb összetevőjét alaphangnak (F0), a többi felhangoknak nevezik. A toldalékcső mint rezonancia-tulajdonságait széles határok között változtatni képes rezonátor a zöngéből, a saját hangjával egyező vagy ahhoz közel eső frekvenciájú felhangokat felerősíti, kiemeli, a távol esőket

gyengíti, elnyeli. A rezonátorban kialakult akusztikus rezgés-komplexumban kiemelkedő intenzitású frekvenciasávok ún. formánsok keletkeznek. Ezek akusztikus paraméterei adják a beszédhangok fonetikai minőségét meghatározó jegyeket. A magánhangzók képzési és akusztikus sajátosságai között az alábbi megfelelések, összefüggések vannak: a) minél zártabb a magánhangzó, annál kisebb az F1 frekvenciája; b) minél hátrább képzett, annál kisebb az F2 frekvenciája; c) az ajakkerekítéssel csökken az F1 és F2 frekvenciája.

A magyar magánhangzók képzési jegyek szerinti osztályozására l. hangrendszer!

MAGÁNHANGZÓ-HARMÓNIA: → HANGREND, ILLESZKEDÉS

MAGÁNHANGZÓ-VÁLTAKOZÁS, alternáció: Azt a hangtani jelenséget nevezik váltakozásnak, amikor a formaképzés és szóképzés során a morféma magánhangzója valamely fonetikai hangkapcsolódási törvényszerűség miatt regulárisan megváltozik. A változás lehet kvantitatív és kvalitatív, pl.: a magyarban az *ír* morféma magánhangzója rövid és hosszú időtartamban váltakozik, *irat* – *írat*, rövid és hosszú [e] váltakozás a latinban: *s?deo* – *sedes*; kvalitatív hangváltozások pl. az angolban [ʊ] / [i:]: *foot* – *feet*, [i] / [ɑ] / [u] / [o]: *sing* – *sang* – *sung* – *song*; a görögben [e:] / [o:]: *legō* – *lógos*, [ē] / [e:] / zéró: *patēr* – *patéra* – *patrós*; a németben [a] / [o]: *ich nahm* – *genommen*. A hangváltakozások több szempontból osztályozhatók, rendszerezhetők. Ha a magánhangzó fonetikai/fonológiai pozíciójának a megváltozása idéz elő hangváltakozást, akkor fonetikai-fonológiai alternációról beszélhetünk, ilyen pl. az orosz *vod-* morfémában az [o] / [ʌ] / [ə] alternáció a *вода воды водяной* szavakban. Ha a szinkrón nyelvállapotban már nem működő törvényszerűség idézte elő a váltakozást, akkor történeti alternációról beszélünk. Ha az eredetileg fonetikai indítékú váltakozáshoz grammatikai funkció társult, akkor azt grammatikai alternációnak nevezik. Használatosak még az alábbi osztályozási szempontok: statikus – dinamikus, automatikus, tematikus stb.

MÁSSALHANGZÓ: A mássalhangzóknak – ellentétben a magánhangzókkal – azokat a beszédhangokat nevezik, amelyek a toldalékcsoportban képződnek és aperiodikus rezgésekből álló impulzív vagy súrlódási zörejangok. Ezek lehetnek a) tiszta zörejangok (zöngétlenek): [p t k s h]; b) zörejből és zöngéből képződő hangok (zöngés mássalhangzók): [b d g v z]; c) szonánsok (jellemzőjük az erőteljes zöngé és nagyon gyenge zörejkomponens): [m n l r j]. A mássalhangzók – néhány kivétellestől eltekintve – szótagképző funkcióval nem rendelkeznek, kevésbé hangzósak, mint a magánhangzók.

A mássalhangzók osztályozásának szempontjai: a) a képzés módja, vagyis a zörejforrásul szolgáló akadály milyensége és elhárításának módja. Zárhang keletkezik, ha a hangcsatorna valamelyik pontján a levegő áram útja teljesen elzáródik. Felpattanó zárhangot eredményez a zár erőteljes, hirtelen felnyitása ([p t k]), ha a zárfelpattanás elmarad, s a levegő az orrüregben át áramlik, okkluzíva keletkezik ([m n]), tremuláns (pergett hang, folytonos zárhang) jön létre, ha a zárfelpattanás többször ismétlődik ([r]), és affrikátáról beszélünk, ha a zár fokozatosan távolul a résbe megy át ([pf dz ts]). A hangcsatornában keletkezett szűkületek is szolgálhatnak hangforrásul. A résen átáramló levegővel keltett súrlódási zörej adja a spiránsok (réshangok) zörejelemét. A réshangok lehetnek középréshangok, pl. [z s j h] és oldalréshangok (uni- és bilaterális spiránsok), pl. [l]. b) A képzés helyét az akadályt képező passzív és aktív beszédszerveknek megfelelően határozzuk meg: bilabiális, labiodentális, interdentalis, dentalis, dentalveoláris, alveoláris, posztalveoláris, alveo-prepalatális, pre-, medio-posztpalatális, palatális, palatoveláris, veláris, uvuláris, faringális, glottális. Másrészt labio-lingvális, apikális, pre-, medio-, posztdorzális, dorzális, epiglottális. A képzési konfiguráció a passzív és aktív beszédszerv helyzetével fejezi ki a képzés helyét, pl. apikopredorzo–dentalveoláris: [l]. Az elsődleges képzési jegyekhez társulnak még a zöngés–zöngétlen–szonáns, kemény–lágy, orális–nazális, rövid–hosszú, fortisizmus, aspirált stb. jegyek. A hangképző levegőáram iránya szerint a mássalhangzók lehetnek exspirációs (kilégzési) és inspirációs (belégzési) hangok, valamint avulzívák (csettintett hangok).

A mássalhangzók rendszerező táblázatát l. a hangrendszernél.

MÁSSALHANGZÓ-VÁLTAKOZÁS: Azonos morfémák hangalakja, hangteste különbözhet, akár magánhangzóban, akár mássalhangzóban. Az eltérések vagy már nem működő, vagy a jelen nyelvállapotban is érvényes hangkapcsolódási kötöttségekre vezethetők vissza. A váltakozó hangok többnyire reguláris szabályosságot mutatnak, az alakváltozatok fonetikai/fonológiai pozicionális különbségeket jeleznek, vagy nyelvtani viszonyjelentéseket fejeznek ki önállóan vagy más nyelvi jelekhez kapcsolódóan. A mássalhangzó-alternációk rendszerezése megegyezik a magánhangzókéval. Példák a mássalhangzó-váltakozásra: oroszban [dʲ] / [ʒ] *видеть – вижу*, [к] / [ʧ] *рука – ручка*; lengyelben [k] / [ʦ] *matka – matce*.

MELLÉKJEL, diakritikus jel: A fonetikus írásban a hangok és hangsajátságok jelölésére kétféle jel használatos: alapjel és mellékjel. Általános szabály, hogy az önálló hangtípusra/fonémára alapjelet, míg egy-egy hangtípuson belüli eltérésekre mellékjelet kell használni. A gyakorlatban azonban ez az elv nem mindig érvényesíthető, mivel egy-egy hangjellemző hol önálló hangtípust fejez ki, mint pl. a rövid–hosszú tartambeli különbség a magyarban (*kor – kór, megy – meggy*), hol pedig csak pozicionális változatokat jelez, hasonlóképpen a nazalitás, a palatalizáltság, labialitásbeli árnyalatok stb.

A fonetikus írásban használatos mellékjelek listája:

[^p]]	zöngétlen ejektív vagy glottalizált	az alapjel mellett felső indexben
[^j]]	[j]-s színezetű, palatalizált mássalhangzó	kis j felső indexben
[^h]]	hehezetes, aspirált (ua. mint a [ʰ])	kis h felső indexben
[^y]]	[y]-s színezettel ejtett hang	kis y felső indexben
[ⁿ]]	nazálisan ejtett	kis n felső indexben
[^ɣ]]	velarizált	kis gamma felső indexben
[^l]]	laterálisan ejtett	kis l felső indexben
[^w]]	labiálisan ejtett	kis w felső indexben

[_ω]	a mássalhangzó labializációját jelzi	kis omega a jel alatt
[^q]	faringalizált	a mellékjel felső indexben
[~]	veláris vagy faringális	tildével középen áthúzott alapjel
[^x]	kissé mediális	kis x az alapjel fölött
[^r]	rotacizált	a mellékjel felső indexben
[_o]	zöngétlenedett	kis karika a jel alatt
[^o]	zöngétlenedett	kis karika a jel fölött
[_v]	zöngésedett	v-alakú rajz a jel alatt
[_τ]	nyíltabb	alul T-alakú jel szárával lefelé
[_⊥]	zártabb	alul T-alakú jel szárával felfelé
[_⊥]	előretolt nyelvgyökkel képzett	alul T-alakú jel szárával balra
[_ü]	hátrahúzott nyelvgyökkel képzett	alul T-alakú jel szárával jobbra
[₊]	előrébb képzett	plusz jel az alapjel alatt
[₋]	hátrább képzett	az alapjel aláhúzva
[[•]]	centralizált	két pont fölül
[_⊥]	apikális	felfelé nyitott téglalap alul
[_⊥]	dentális	lefelé nyitott téglalap alul
[_⊥]	kakuminális, retroflex	pont a jel alatt
[_□]	laminális, mediokoronális, dorzális	kis négyzet alul
[_◊]	kerekítettebb ajakréssel képzett	balról nyitott félkarika alul
[_◊]	laposabb ajakréssel képzett	jobbról nyitott félkarika alul
[[~]]	nazális, nazalizált	tilde a jel fölött
[[˘]]	zöngétlen zárhangnál enyhe hehezet	a mellékjel felső indexben
[[?]]	aspirált ejtés	a mellékjel felső indexben
[^ˈ]	palatalizált mássalhangzó	a mellékjel felső indexben
[_,]	palatalizált mássalhangzó	a mellékjel alsó indexben
[[˘]]	affrikáta vagy kettős képzésű	félkör a jelek fölött vagy alatt

[.] szótaghatár félreérthető hangkapcsolatban pont alul az alapjelek között
[,] szótagképző hang függőleges vonal a jel alatt
[˘] nem szótagképző félkarika az alapjel alatt
[˙] mormolt, gyengén képzett két pont a jel alatt
[̂] redukált félkarika a jel fölött
[ʷ] nem hallhatóan ejtett a mellékjel felső indexben
[˜] rekedtes tilde a jel alatt
[ˑ] félhosszú lefelé mutató ék fölül a jel után
[:] hosszú befelé mutató ékek a jel után
[::] ultrahosszú a hosszúsági jelek ismétlésével
[_] egybeejtett hangokat köti össze kapcsolójel az alapjelek között
['] főhangsúly függ. vonal a szótag előtt
[,] mellékhangsúly kis függ. vonal a szótag előtt

MÉLYHANGÚSODÁS = velarizáció: A beszédhangok pszichoakusztikai tulajdonsága, amely mögött a nyelvtest posztdorzális (hátsó) részének a velum (lágýiny) irányában történő elmozdulása van. Ez az artikulációs változás a hangzást mélyebbé teszi. Mivel a toldalékcso elülső traktusának a térfogata nő, a hátsóé pedig csökken, a rezonátor saját hangja mélyebb lesz, következésképpen a zöngében és a zörejben a mélyebb összetevők erősödnek fel. Fonetikus jelölésére a tildevel áthúzott alapjel vagy az alapjel fölé jobbra elhelyezett [ʷ] diakritikus jel használatos, pl. az angolban a laterális spiráns ún. sötét (mélyhangú) változata, a [ɫ], melyet szóvégi vagy mássalhangzó előtti helyzetben ejtenek. A hangtörténetben azt a hangváltozást nevezik velarizációnak, amikor egy korábbi palatális magánhangzó helyén veláris fordul elő, miután a nyelvhasználatban az artikulációnak a veláris irányba történő elmozdulását a tisztán veláris ejtés váltotta fel.

MONDATFONETIKA: A nyelvészeti fonetika mint a nyelv realizációs részrendszere aszerint, hogy mely nyelvi szinthez kapcsolódik, három részre osztható: morfofonetikára, mondatfonetikára és szövegfonetikára. A mondatfonetika a szintagmák és mondatok szerkezeti elemeinek hangalaki megformálásával, továbbá szintaktikai jelentések, viszonyok fonetikai eszközökkel való kifejezésével foglalkozik. A grammatikai struktúra és a hangszerkezet közötti párhuzamosság mellett vannak önálló nyelvi eszközként működő sajátos hangszerkezeti elemek is. A fonetikában a mondatfonetikai hangeszközöket szupraszegmentális eszközöknek is nevezik. Ezek így rendszerezhetők: 1. Temporális elemek – a) beszédsebesség (tempó, beszédírány), amelynek a mérésére a hang/szekundum, ritkábban a szótag/szekundum képletet használjuk. Nyelvi funkcióval a szintagmák és mondatok tempóváltozásai bírnak. b) Ritmika – ez a szótagok tartamviszonyaiból kialakuló ritmusképlettel kifejezhető és a beszédszakaszokban, mondatokban ismétlődő szabályosságokat jelenti. c) Emfatikus nyújtás – a beszédszakaszokban, mondatokban egy szótagnyi rész megnyújtása, amelyhez a megnyilatkozásokban különböző érzelmek társulnak. 2. Dallamstruktúrát formáló és kifejező elemek: hangfekvés, hanglejtés, hangterjedelem, hangköz. 3. Dinamikai struktúraképző elemek: hangerősségi sáv, a hangerőváltozásból eredő struktúrák, dinamikai terjedelem, dinamikai hányados. 4. A beszéd hangszínézeti modulációit előidéző akusztikus változások mint az érzelmkifejezés legfőbb eszközei. 5. Tagoló szünetek. Ezekből a struktúraképző akusztikus elemekből formálódnak azok az összetett szerkezetek, amelyeket szupraszegmentális hangszerkezetnek nevezünk, és amelyek a mondatfonetikában játszanak nyelvi szerepet.

MONDATHANGSÚLY: Beszédünk hangfolyama kisebb-nagyobb szerkezeti egységekből épül fel. Ezek elkülönítésére és egységbe foglalására különböző hangeszközök szolgálnak, pl. a hangsúlyok és a szünetek. A mondathangsúly a szó- és szakaszhangsúlyok fölé emelkedve a beszéd folyamat mondatnyi szekvenciáját fogja össze, és benne kiemeli a közlés szempontjából legfontosabb információt hordozó szakaszt. Kifejezésének a fonetikai eszközei megegyeznek a szóhangsúlyéival

(időtartam- és hangerőtöbblet, hangmagasság, szünet), csak fokozatbeli különbséggel, továbbá a szórendnek is van szerepe a hangsúlyozásban (értelmi kiemelésben).

MONOFTONGIZÁLÓDÁS: A magánhangzók artikulációjának olyan változását nevezik monoftongizálódásnak, amikor a diftongus helyett monoftongust ejtünk, vagy egy korábbi nyelvváltozat diftongusa vált monoftongussá egy későbbi nyelvállapotban. Ezzel ellentétes változás a diftongizáció.

MONOFTONGUS: Gyakran nevezik egyszerű vagy tiszta magánhangzónak, mivel a hangképző szervek helyzete a képzési idő alatt nem változik, vagy csak oly kis mértékben, hogy a hangzás egyneműsége, a hang fonetikai minősége megmarad, ellentétben a diftongussal, triftongussal. A különböző nyelvekben előforduló és érzékszerveinkkel megkülönböztethető monoftongusok száma meghaladja az ötvenet, de egy-egy természetes nyelv ennek csak kis részét használja ki, pl. a japán sztenderd kiejtésben mindössze öt monoftongus van, a magyarban tizennégy (vö. hangrendszer). A monoftongusok ejtésében jelentős tartambeli különbségek lehetnek, kezdve az ún. szemivokálisoktól és redukált magánhangzóktól egészen a hosszú és extrahosszú hangokig. A hangtörténet változásaiban rövidülési és nyúlási tendenciák egyaránt előfordulnak, sőt diftongusba mennek át és fordítva.

MORFONÉMA → MORFONOLÓGIA

MORFONOLÓGIA:

NAZÁLIS HANG <lat.> (orrhang): Ha a beszédhang képzésekor a lágýíny (velum) és az ínyvitorla (uvula) leereszkedik, a hangképző levegő egy része az orrüregen át távozik, s ez egy jellegzetes orrhang-színezetet, ún. nazalitást eredményez. Az így képzett hangok a nazális magánhangzók. A nazalitást a fonetikus írásban az orális hang jelére tett ~ mellékjel fejezi ki. A magyar nyelvben nincsenek nazális magánhangzók, de vannak nyelvek, amelyekben az orális–nazális különbséggel szavakat is megkülönböztetnek. A lengyelben két nazális magán-

hangzó van: [ẽ ă], a franciában négy: [ã ɛ̃ ɔ̃ œ̃], a portugálban hat: [ĩ ẽ ă ũ õ ǐ]. Nazális képzésű lehet zöngés mássalhangzó is. Zöngés mássalhangzók képzésekor a levegő részben vagy teljes egészében az orrüregben keresztül áramlik. A magyar nyelvben háromféle nazális mássalhangzó fordul elő: bilabiális nazális: [m] – *ma*, dentalveoláris: [n] – *név*, premediopalatális: [ɲ] – *nyár*. A beszédben fonémaváltozatként még ejtünk más nazális mássalhangzókat is, pl. a *honvéd*, *hamvas* szavakban [ɱ], a *hangos*, *vánkos* szavakban [ɳ].

NAZALIZÁCIÓ <lat.>: Nazalizációról, azaz orrhangúsodásról akkor beszélhetünk, ha orális magánhangzók nazális mássalhangzók környezetébe kerülnek (közötte, előtte vagy utána állnak). A mássalhangzók nazalitását előidéző artikuláció, azaz a velum és az uvula leereszkedése átmegy a magánhangzó képzésére is, megváltoztatva annak hangzását. Mássalhangzó utáni helyzetben később záródik az orrüregi nyílás, mássalhangzó előtt pedig már előbb nyitódik az orrüreg. A nazalizáció mértéke különböző lehet, nazális mássalhangzóközi helyzetben akár a teljes képzési időben nyitva van az orrüreg. Ekkor nincsen lényegi akusztikus különbség a nazális és nazalizált magánhangzók között, mégis különbséget teszünk nazális és nazalizált mint kétféle fonetikai minőség között, mivel a nazális magánhangzónak a nazalitás önálló képzési jegye, sajátága, és fonológiai oppozíciót is képez a megfelelő orális hanggal (pl. a francia, lengyel nyelvben), míg a nazalizált jelleg az orális magánhangzó pozicionális tulajdonsága, és nincs fonológiai relevanciája. Nazalizált magánhangzókat ejtünk az ilyen magyar szavakban, mint: *munka*, *intő*, *színház*, *önként*, *tömlő*, *gömb*, *különb*, *tündér*, *enged*, *nem*, *mentő*, *vénység*, *hant*, *vándor*, *Nándor*. A nazalizáció a hangtörténetben hangváltozást fejez ki, azaz az orális hangnak nazálissal való felcserélését, ezzel ellentétes változás a denazalizáció.

NORMA, NYELVI NORMA:

NYÍLT MAGÁNHANGZÓ: A zártság–nyíltságbeli különbség a magánhangzók egyik képzési jegye. Három (zárt, félig nyílt, nyílt) vagy négy (zárt, félig zárt, félig nyílt, nyílt) fokozatát szokták megkülönböztetni. E szakkifejezés használatában más

vonatkozásban sincs egyöntetűség. Általában az ajaknyílás nagyságának a változásával hozzák összefüggésbe. A fonetikai szakirodalomban a nyíltság–zártági fok megítélésében a) az ajkak helyzetét, b) az állkapocs nyitásszögét és c) a nyelv helyzetét szokták figyelembe venni, ill. ezek kombinációit. Kétségtelenül fennáll közöttük bizonyos együttjárás (konkomitancia), mégis célszerű a nyíltságbeli különbségeket az állkapocs mozgásához kötni. A nyelv függőleges irányú mozgására, továbbá az ajakartikuláció jellemzésére ugyanis más szakkifejezések használatosak.

A magyar magánhangzók megoszlása zárttság–nyíltság jegyben:

zárt: [i, i:, y, y: u, u:], félig zárt: [e, e:, ø, ø:, o, o:], félig nyílt: [ɛ ɔ], nyílt [a:]

NYOMATÉK: A magyar nyelvészetben elterjedt szakkifejezés, szóhangsúly jelentésben használják. E megnevezés arra utal, hogy a hangsúllyal kiemelt szótagot nagyobb artikulációs energiával ejtjük, ezért a magyar szóhangsúlyt nyomatéki hangsúlyként definiálják. A "nyomósítás" akusztikus eredménye a nagyobb hangerő, a nagyobb hangerővel ejtett szótagot pedig a környezeténél hangosabbnak halljuk. A magyar szóhangsúly kísérleti-fonetikai vizsgálatából azonban kiderült, hogy a magyar szóhangsúly kifejezésében más fonetikai eszközöknek is meghatározó szerepük van. Pl. relatív időtartam-többség, hangmagasságcsúcs stb. A szótag hangsúlyhordozó eleme a magánhangzó és a szonáns mássalhangzó. A különböző hangok más-más specifikus erősségi szinttel rendelkeznek, s ebből adódóan más-más hangosságot képviselnek. Leghangosabb magánhangzó az [a:], szemben az [i y u o] hangokkal. Ezenkívül szó elején általában nagyobb hangerővel ejtjük a magánhangzókat, mint szó belsejében vagy a szó végéhez közelebbi pozíciókban. A magyarban a szóhangsúly az első szótagon van, s csak kivételes esetben lehet ettől eltérni.

OPPOZÍCIÓ:

ORÁLIS HANG <lat.>: Ha a hangképzés folyamán a levegő csak a szájüregen keresztül áramlik, orális hang képződik, szemben a nazálissal. Az orális hangok artikulációs háttérében a velum

és az uvula helyzete áll. Orális hang akkor képződik, ha a velum és az uvula felemelt helyzetben van, és zárja a garat-üregből az orrüregbe vezető nyílást. Fonetikai minőségét a garat- és szájüregi rezonancia adja, mely a rezonáló üregek térfogatától, nyílásától és belső tagoltságától függően változik. A magyar magánhangzók mind orálisan képzettek, csupán nazális mássalhangzók környezetében nazalizálódnak. A magyar mássalhangzók a nazális okkluzívák ([m n ɲ ŋ ŋ]) kivételével mind orális képzésűek.

ORTOÉPIA, 'helyesbeszéd' (helyes kiejtés) – <gör.> orthós = 'helyes', épos = 'beszéd': Az ortoépia a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti diszciplína. Tárgyalja a hangképzés és beszédképzés, továbbá a beszédészlelés, beszédértés nyelvspecifikus sajátosságait. Megadja a hangstruktúra elemeinek fonetikai jellemzőit, jegyeit, az igényes, mintaszerű beszéd kiejtési szabályait, biztosítva ezzel a nemzeti nyelv hangzásbeli egyöntetűségét, közérthetőségét. Feladata elősegíteni az élőszóbeli kommunikáció sikerességét, növelni annak kifejezőerejét, határfokát. A nemzeti nyelv kialakulásával fejlődött ki, amikor a publikus beszéd társadalmi jelentősége megnőtt. Kimunkálásában és elterjedésében kiemelkedő szerepe volt az iskolának és a színháznak, ma pedig a rádiónak és a televíziónak. A helyesbeszéd sztenderdjei hosszú idők során alakultak ki, és állandó változások mellett csiszolódnak, tökéletesednek. A magyarban az írott nyelv normalizálására előbb került sor, mint a helyesbeszéd szabályainak a rögzítésére. Az élőszó, a beszéd mellett az írás jelenti a nyelvhasználat másik formáját, ennek szabályaival az ortográfia 'helyesírás' foglalkozik.

ORTOGRÁFIA:

ÖSSZEOLVADÁS:

PALATÁLIS HANGOK <lat.>: A palatális hangok a beszédhangok azon csoportját alkotják, amelyeknek a képzésekor a nyelv elülső vagy középső (pre-, mediodorzális) része a kemény szájpadlást (palatum) közelíti (spiráns) vagy vele érintkezik

(explozíva). A magánhangzók és mássalhangzók között egyaránt vannak palatálisak. A magyar nyelv palatális magánhangzói: felső nyelvéllésűek – [i i: y y:], középső nyelvéllésűek – [e e: ε ø ø:]. A palatálisok zeneileg magasabbak, mint a hátrább képzettek (mediálisak és velárisak). A palatális mássalhangzók többfélék: orális zárhangok [ʃ ʧ], nazális okkluzíva [ɲ], orális középréshangok j ɟ], orális oldalréshang [ɭ]. A palatális mássalhangzókat aszerint, hogy a nyelv hegye (apex) vagy a nyelv hát (dorzum) emelkedik-e a palatumhoz két csoportba sorolhatók: a) apiko-palatálisak: [ʃ ʧ ɟ ʧ ɲ ɭ] és b) dorzo-palatálisak: [ʃ ʧ ɲ j ɟ ɭ əɾ].

PALATALIZÁCIÓ <lat.> (jésülés): A nyelv pre-, mediodorzális részének a kemény szájpadlás felé közelítésével olyan hangminőségbeli változás idézhető elő, amely azonos képzésmód és képzési hely mellett önálló beszédhangot eredményez. Ezzel ellentétes nyelvmozgással mint másodlagos artikulációval képezzük a velarizált és a faringalizált mássalhangzókat. A palatalizációval a mássalhangzó hangzásilag magasabb lesz, míg a velarizációval és faringalizációval mélyebb. Fonetikus jele a hang szimbóluma mellé felső indexbe tett ^j vagy ['], de használják a jel alatti mellékjelet is. Pl. [s^j s' ṣ d^j d' ḍ n^j n' ṇ]. Jésítésnek is szokták nevezni, mivel az artikulációs helyzet, valamint a hangzás is a [j] hangéhoz áll közel. A palatalizált hangokat az különbözteti meg a palatálisaktól, hogy az utóbbiaknak ez az elsődleges, meghatározó képzési jegye. A hangtörténetben a palatalizáció meghatározott szabályos hangváltozást jelent. Pl. az oroszban a [g, k, x] mássalhangzókból [ʒ ʃ ʧ] lett.

PERGETETT HANG, TREMULÁNS: A pergetett hangok vagy tremulánsok mássalhangzók egy kisebb csoportját alkotják. Képzésük jellemzője, hogy valamely mozgékony, aktív beszéd szerv (ajkak, nyelvhegy, uvula) többszöri gyors zárképzéssel ismételtlen megszakítja a levegő átáramlását a toldalékcsőben, s ezzel a zár- és réshangok zörejétől elütő, új hangminőséget hoz létre. Ezt az ismételt zárképzést veszik pergetésnek. A pergetések száma eltérő, általában 1-4 között változik.

A tremulánsok fajtái: bilabiális: [ʍ] (pl. hangtörténetben előfordul, ejtése a *prűcsök* szó elején ejtett hanghoz áll közel), apikális: [r] (pl. a magyarban: *rág*, *veréb*, *egér*, és uvuláris: [R] (pl. a franciában: *René*, *attendre*).

PLOZÍVÁK, zármássalhangzók: A zármássalhangzó összefoglaló elnevezése a mássalhangzók három típusának: az explozíváknak, az okkluzíváknak és a tremulánsoknak, amelyeknek közös képzési sajátossága, hogy a toldalékcső valamely pontján teljes elzáródás keletkezik a hangképző levegő útjában. A zárat létrehozó aktív hangképző szervek: az ajkak, a nyelvhegy és a nyelvhatár. Eszerint megkülönböztetünk bilabiális [p b m], apikális [t d n r] és dorzális [c ʃ ɲ k g ŋ] plozívákat. A zár feloldása háromféleképpen történhet: a) Az elzáródás mögött a levegő túlnyomása hirtelen szétfeszíti a zárképző szerveket, ez egy rövid, kattanásszerű, ún. impulzív zörejt eredményez. Ezek az explozívák, azaz egyszer felpattanó zárhangok. b) A zár létrejön, de a felpattanás elmarad, mert a levegő az orrüregi nyíláson szabad utat kap. Így képezzük a nazális okkluzívákat [m n ŋ], szemben az orálisakkal. c) Ha a zár többször létrejön és felpattan, a zárat képező aktív szerv perdülete kelt zörejhangot, amelyet tremulánsnak, folytonos zárhangnak nevezünk: [r R]. A zárképzés helye szerint megkülönböztetünk bilabiális [p b m], dentális [t̪ d̪ n̪], dentalveoláris, alveoláris [t d n r], pre-, mediopalatális [c ʃ ɲ], palatoveláris, veláris [k g ŋ], uvuláris [q G N R], glottális [ʔ] zármássalhangzókat. A zárhangok lehetnek tiszta zörejhangok, azaz zöngétlenek [p t k] és fojtott zöngével képzett, ún. kevert zörejhangok, azaz zöngések [b d g]. Nyelvileg lehetnek rövidek, félhosszúak és hosszúak. A képzési időt a zár tartamának, a hang néma fázisának a megnyújtásával tudjuk növelni. Vö. a magyarban a *lap* – *lapp*, *látok* – *láttok*, *atya* – *atyja*, *megy* – *meggy*, *sok* – *sokk* szavakban. Az újabb megállapítások szerint lehetnek még palatalizáltak és faringalizáltak is.

POSZTDORZÁLIS <lat.> post + dorsalis: Azoknak a mássalhangzóknak a képzési jegye, amelyeknek az artikulációjában, pontosabban a zár- vagy a résképzésben, azaz a zörejképző

akadály létrehozásában a nyelvhat hátsó részének van meghatározó szerepe. A fonetikában a nyelv felületét (dorzum) három részre osztjuk: pre-, medio- és posztdorzális felületre. Pl. a magyarban a *dohos* szóban a [x] hang ejtése áll közel a posztdorzálisához.

Ábránkon 1. – apex (nyelvhegy), 2. – pre-, 3. – medio-, 4. – posztdorzum (a nyelvhat elülső, középső és hátsó része) és 5. – radix (nyelvgyök).

PREDORZÁLIS <lat.> pre + dorsalis: A nyelvészeti fonetikában a mássalhangzó képzési helyére utaló szakkifejezés. A predorzális jegy a nyelvhat elülső részével képzett mássalhangzók egyik jellemzője. Az artikulációs konfigurációnak a nyelvre mint aktív beszédszervre vonatkoztatott megnevezése. Ilyen mássalhangzók a magyarban a [ʃ ʒ], pl. a *gyár* és a *tyúk* szavakban. Ez a képzési jegy önmagában ritkán fordul elő, többnyire a szomszédos nyelvterülettel együtt: apiko-predorzális és pre-mediodorzális képzési jegyként.

REDUKÁLT MAGÁNHANGZÓK kifejezést a fonetikában az extrarövid magánhangzók megnevezésére használják. A beszédhangok időtartamában levő különbségek öt típusba sorolhatók: ultrarövid (redukált), rövid, félhosszú, hosszú és túlhosszú. A redukáltak gyenge fonetikai pozícióban fordulnak elő, ilyen pl. a hangsúlytalan helyzet, zárt szótagi, ritkábban szóvégi helyzet, mássalhangzó-torlódásos környezet stb. Mennyiségi (időtartambeli) és hangminőségbeli változások következtében jelennek meg a beszédben redukált hangok.

RÉSHANG spiráns, frikatíva: A mássalhangzók azon csoportját nevezik réshangnak, amelynek zörejét a toldalékcsőben az ajkak, továbbá a nyelv, a szájpadlás és a garatfal között képződő résen, szűkületen átáramló levegő súrlódása hozza létre. A réshangok turbulencia zöreje más hangminőséget jelent, mint a zárhangok impulzív zöreje. A réshangok több szempontból

csoportosíthatók. A képzési hely alapján megkülönböztetünk: bilabiális [ϕ β], labiodentális [f v], dentális, labiolingvális, interdentalis [θ ð], alveoláris [s z ʃ ʒ], posztalveoláris [ʃ ʒ], mediopalatális [ç j], veláris [x γ], uvuláris [χ], faringális [ħ ʕ], glottális [h ħ]. Ha a rés a toldalékcső középvonalában van, akkor középréshangok (centrális spiránsok), de ha a középvonalban elzáródás jön létre, s ettől jobbra vagy balra, ill. mindkét oldalon nyílik rés, akkor oldalréshangok (uni-, ill. bilaterális spiránsok) képződnek. A rés keresztmetszeti formája szerint megkülönböztetünk lapos (széles, keskeny) és kerek (vályúszerű) réssel képzetteket. A [s z ʃ ʒ] mássalhangzókat szibilánsoknak is szokták nevezni. A nyelvtest formája szerint a szibilánsokat többféleképpen képezhetjük: a) a rést nyelvheggyel képezzük, a nyelvhegy a fogínyhez emelkedik, mint pl. a spanyol és angol [s] képzésekor; b) predorzális réssel képzett, amikor a nyelvhegy az alsó fogak mögött van, mint a japánban. A [ʃ ʒ] esetében a nyelvtest posztdorzális része magasabbra emelkedik, mint a [s z] ejtésekor.

A turbulencia zöreje erősségében is van megkülönböztethető eltérés a réshangok között, pl. a [ϕ β], szemben a [f v] hangokkal, valamint [θ ð] szemben a [s z] hangokkal gyengébbek. A [h] hangnak kétféle változata van: a) glottális, pl. az angolban, valamint b) faringális és szájüregi zöngétlen rezonanciával képzett, pl. a magyarban.

RETROFLEX – a nyelvhegy artikulációs helyzetére utaló szak kifejezés. A megemelt nyelvhegy kissé hátra kunkorodik, azaz az alsó részével a szájpaddlás felé fordul (l. még kakuminális). A zárhangoknál mérsékli az explóziót. A retroflex artikuláció csökkenti a mássalhangzósságot, lapos ajakréssel magánhangzó előtti helyzetben vokalizálja (magánhangzósítja) a mássalhangzót, magánhangzó utáni helyzetben pedig teljes vokalizáció következik be. A retroflex ejtés magánhangzóknál is előfordulhat, mely hangszínezetbeli változást idéz elő.

RITMUS <gör.> ρυθμός: A ritmus fogalmának nincsen egzakt meghatározása, sokféle jelentésben használják. Mászt értenek ritmuson a zenében, a verstanban, a tárgyak térbeli elhelyezkedését illetően, a kötetlen beszédben, a ritmikus prózában vagy általában a mindennapi életben ismétlődő szabályosságokra is használják: bio~, élet~ stb. Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy valamely változási folyamatban megnyilvánuló szabályosságok váltanak ki bennünk ritmusélményt. Az időbeli folyamatban egymásra szorosan következő minőségek váltakozásában, a váltakozó szakaszok, intervallumok egymás közti aránya idéz elő ritmikusságot, pl. a csepegő vízcsap, óraketyegés, a vonat zakatolása stb. A beszédben a hangstruktúra szótagnyi egységeinek a tartamviszonyaiból (rövid–hosszú szótagok váltakozásából) alakul ki a hangzásnak érzékelhető lüktetése. A beszédritmusban a szótagok tartamviszonyaiból képződő szabályszerűségek mellett minden bizonyonnyal dinamikai effektusok is szerepet játszanak. Több szóból tevődik össze a ritmikai csoport, ha az tovább nem bontható értelmi (szemantikai) egységet fejez ki.

ROTACIZMUS: Magyarul [r]-hangúsodásnak nevezhető az a hangképzésbeli változás, amikor valamely beszédhang ejtése [r] hangba megy át. Többnyire a nyelvheggyel képzett mássalhangzók ejtésében fordul elő. Rotacizmus következett be az ólatin nyelvi *amase* > *amare* változásban: a [z]-ből [r] lett.

SORVADÁS (hangsorvadás) – elavult metaforikus kifejezés. A beszédhangok minőségének olyan változásait, vagyis mennyiségi és minőségi redukálódását, azaz tartamának rövidülését és sva hangúsodását jelenti, mely végül a hang elvesztéséhez, a szavak és szóalakok csonkolódásához vezet. Így képzelhető el egy felgyorsított sorvadással a magyar *tanító* szóból a *tat*, esetleg a *tát* szó keletkezése 6 átmeneti formán keresztül az [i: o: n] sorvadása következtében: *tanító* > *tanittuo* > *tanitto* > *tanətə* > *tantə* > *tant* > *tat*.

SPIRANTIZÁLÓDÁS: magyarul réshangúsodás. Zárhangból spiráns akkor keletkezik, ha a zárképzés gyenge, petyhüdt, ezért a hangképző levegő nem robbanásszerűen áramlik át az akadályon, hanem turbulencia zörejt hoz létre a réssé tágult elzáró-

dáson áthaladva. A [t] réshangúsodása [s]-t, a [g]-é [h]-t eredményez. A történeti hangváltozásokban is találkozunk réshangúsodással.

SPONTÁN HANGVÁLTOZÁS a beszédhangok azon változásait jelenti, amelynek kiváltója nem vezethető vissza nyelvi, fonetikai okokra, hanem a hangok belső tulajdonságaiból erednek. A spontán hangváltozás nem változtatja meg a szavak értelmét, a kommunikációs folyamatban a többféleképpen ejtett szó nem okoz megértési nehézséget. Spontán hangváltozással keletkeztek a magyarban az efféle változatok: *kell – köll, csepp – csöpp, fel – föl, mezője – mezeje*. A [t] hang hehezetes képzését is tekinthetjük a magyarban spontán hangváltozásnak, míg a *kis* és *kút* szavak [k]-jének az ejtésében lévő különbség nyelvileg pozicionálisan megalapozott, ezért nem spontán változás, hanem allofon, helyzeti változat, variáns. Ugyanígy nem spontán hangváltozat az individuális ejtésbeli sajátosság sem.

SZÁJPADLÁSHANG, palatális hangok: A palatális mássalhangzók, azaz a kemény, csontos szájpadrás (palatum) területén képzett beszédhangok magyarított elnevezése leginkább iskolai tankönyvekben szerepel. Ilyenek a magyarban [ʃ ɟ ŋ j ɟ̥], például a *gyár, kutya, nyár, játék, lépj* szavakban. A szájpadrás területét a hangképzési jegyek finomabb differenciálása céljából három részre osztjuk: elülső, középső és hátulsó, azaz pre-, medio- és posztpalatális részre, és ennek megfelelően beszélünk pre-, medio- és posztpalatális hangokról.

SZEGMENTÁLIS SZERKEZET SZEGMENTUM:

SZEMIVOKÁLIS, félhangzó: elavult kifejezés. Mivel nincs mögötte reális artikulációs sajátság, a hangminőség precízebb megnevezésére nem alkalmas. Korábban a szonánsokat nevezték szemivokálisoknak. Voltaképpen nem tekinthetők karakteresen sem magánhangzóknak, sem mássalhangzóknak: valójában magánhangzószerű zörejtelen spiránsok, fonetikus jelük: [ɿ j ɥ w]. Mássalhangzós jellegük abból fakad, hogy nem töltenek be szótagképző funkciót. Megnevezésükre az utóbbi időben a glide szakszó használatos.

SZIBILÁNS: A réshangok egy csoportját, a [S Z ʃ ʒ] hangokat szokás szibilánsoknak nevezni. A nyelv artikulációja szerint lehetnek nyelvhegygel képzettek, amikor a nyelvhegy a fogínnel képez rést, és lehetnek predorzális képzésűek, amikor is a nyelvtest predorzális része vesz részt a résképzésben, a nyelvhegy pedig az alsó fogak mögött helyezkedik el. A fő különbség a [S Z] és a [ʃ ʒ] között abban rejlik, hogy az előbbieknél a nyelvtest posztdorzális felülete alacsonyabb, az utóbbiaknál pedig magasabb. Ennek következtében a [S Z] akusztikai szerkezete magasabb, a [ʃ ʒ]-é alacsonyabb frekvenciájú zörejekből épül fel. A [ʃ ʒ] mélyebb hangzását tovább növeli az is, hogy az ajakrés kerekesebb, szemben a [S Z] lapos ajakrésével.

SZÓHANGSÚLY:

SZÓLAM → FRÁZIS

SZONÁNS: A szonánsok a beszédhangoknak a hangzósság foka szerint megkülönböztetett egyik csoportját képezik. A beszédhangjai hangzósságuk szerint egy hangzóssági skálán helyezhetők el, amelynek leghangzósabb pontján az [a:] magánhangzó található, a legkevésbé hangzósak pedig a [p t k] mássalhangzók. Ezen belül a beszédhangok többféleképpen tipizálhatók. Legelterjedtebb a magánhangzókra és mássalhangzókra osztásuk. Ebben az esetben a mássalhangzókat tovább bontjuk: szonánsokra, zöngés és zöngétlen hangokra. Helyénvaló azonban a szonánsokat kiemelni a mássalhangzók közül, nemcsak nagyobb hangzósságuk miatt, hanem nyelvi szerepük szerint is: több nyelvben a magánhangzókhoz állnak közelebb, mivel szótagképző szerepet játszanak. Következésképpen magánhangzó, szonáns és mássalhangzó hangtípusok megkülönböztetése tűnik fonetikailag megalapozottabbnak. A magyar beszédben szonánsoknak minősülnek a nazális okkluzívák [m n ŋ ŋ], a tremuláns [r], a pre-, mediopalatális centrális spiráns [j] és laterális spiráns [l]. Hangszínképükben a kváziperiodikus összetevő a domináns, de különböző mértékben zörejelemek is előfordulnak szerkezetükben.

SZÓTAG:

SZÓTAGHATÁR:

SZÖVEG (BESZÉD-, ÍROTT-):

SZUPRAGLOTTÁLIS ÜREGEK:

SZUPRASZEGMENTÁLIS ELEMEEK-nek a szupraszegmentális hangszerkezeti összetevőket nevezzük. Ezekkel jellemezzük a hangszerkezetek fonetikai minőségét, tehát olyan szupraszegmentális sajátságok, jegyek, jellemzők, amelyeket ún. szupraszegmentális hangeszközökkel hozunk létre. A szupraszegmentális hangelemeket a következőképpen rendszerezhetjük:

Temporális elemek

1. beszédtempó, mely lehet túl gyors (16 h/s felett), gyors (13–16 h/s), közepes (10–13 h/s), lassú (7–10 h/s), túl lassú (7 h/s alatt);
2. ritmikai sajátság;
3. emfatikus nyújtás.

Dallamjegyek

1. a hangfekvési sáv jellemzői (szubjektív magassági sáv): magas, közepes, mély;
2. hangterjedelem: széles sávú (100 Hz felett), közepes sávú (50–100 Hz), keskeny sávú (50 Hz alatt);
3. hangköz: nagyon tág (60% felett), tág (40–60%), közepes (20–40%), szűk (10–20%), nagyon szűk (10% alatt);
4. a hangmagasság-változás iránya szerint: a) alapformák: eső, egyszintű, emelkedő b). összetett formák: emelkedő-eső, eső-emelkedő, eső-egyszintű-eső stb.;
5. a hangmagasság-változás foka (meredeksége) szerint enyhén, közepesen, erősen változó stb.

Dinamikai jegyek

1. erősségi változások a szubjektív dinamikai tartományon belül: erős, közepes, gyenge;
2. dinamikai terjedelem: széles sávban mozgó (20 dB felett), közepes sávban mozgó (10–20 dB), keskeny sávban mozgó (10 dB alatt);

3. dinamikai mutató szerint: nagyon tág (30% felett), tág (20–30% között), közepes (10–20% között), szűk (5–10% között), nagyon szűk (5% alatt);

4. az erősségi változás iránya szerint: a) alapformák: gyengülő, egyenletes, erősödő; b) összetett formák: erősödő-gyengülő, gyengülő-erősödő stb.; c) az erősségváltozás foka szerint: enyhén, közepesen, erősen változó.

Hangszínezetbeli sajátosságok

egzakt mérése még nincsen kidolgozva, szubjektív érzékelés alapján használatos metaforikus kifejezések pl. telt, vékony, bársonyos, érdes, agresszív, lágy, kemény, kellemes, kellemetlen stb.

A beszédszünetek jellemzői

1. szünetidő a beszédszakaszok között: túl hosszú (1500 ms felett), hosszú (1000–1500 ms), közepes (500–1000 ms), rövid (100–500 ms), túl rövid (100 ms alatt), nincs szünet;

2. szünetidő a megnyilatkozások (mondatok) között: hosszú (1500 ms felett), közepes (500–1500 ms), rövid (500 ms alatt);

3. relatív szünetidő (azaz a szünetre eső hangok száma).

Határjegyek hangszerkezetek között

1. szünet, 2. dallamtörés, 3. dinamikai törés,
4. tempóváltás, 5. hangszínezet-váltás, 6. ritmusváltás.

SZUPRASZEGMENTÁLIS HANGESZKÖZ-ön a beszéd szupraszegmentális hangszerkezetének az alakítására, formálására szolgáló hangeszközöket értjük. Kevésbé szakszerű szóhasználattal nevezik intonáló vagy intonációs eszközöknek is. A szupraszegmentális hangeszközöket az alábbiak szerint csoportosítjuk:

1. temporális eszközök: a) beszédtempó (beszédsebesség, beszédíram), b) beszédritmus (A szótagok tartamtípusainak kombinációiból képződő szabályosságok váltanak ki ritmusélményt. Ennek művészi felhasználásából születik a ritmikus próza és az időmértékes verselés.) és c) emfatikus nyújtás. (A megnyilatkozás egy szótagnyi szakaszát a megszokottnál hosszabban, elnyújtottan ejtjük. Az emfatikum érzelmerkifejező eszköz.);

2. melodikus eszközök a hangmagasság változtatásával kapcsolatosak. a) A hangfekvés az alaphangváltozásnak a magassági sávját, regiszterét fejezi ki. A beszéddallam jellemzésére megkülönböztetünk magas, közepes és mély hangfekvési sávokat. b) A különböző hanglejtésformákat a hangmagasság emelkedő, ereszkedő, lebegő irányú változtatásával, valamint a változtatás fokának, meredekségének, időbeli lefolyásának modulálásával képezzük. Megkülönböztetünk emelkedő, lebegő, ereszkedő, szökő, eső hanglejtésformákat. c) A hangterjedelem a magassági változás nagyságát fejezi ki, szubjektív észleléssel kifejezhető formában: szűk, közepes és tág, vagy objektív fizikai mértékegységgel (Hz) –tól-igosan megadva. d) A beszéd dallamosságának a jellemzésére használjuk a hangközt, mely mint szupraszegmentális hangszerkezeti összetevő a frekvenciamaximum és frekvenciaminimum különbözetének a frekvenciamaximummal való elosztásával kapott hányados, %-os érték.
3. Az intenzitás-, erősségi változtatásra szolgáló eszközökkel formáljuk a beszéd dinamikai szerkezetét a dallammal analóg módon. a) Dinamikai szinten a beszéd erősségi változásainak a sávját értjük. Ezen belül megkülönböztetünk három zónát: erős, közepes és gyenge dinamikai sávot. b) A dinamikai formát az intenzitásnak erősödő, nem változó és gyengülő jellege, illetve gyors vagy lassú foka határozza meg. c) A dinamikai terjedelmet az erősség maximum- és minimumértékeinek dB-ben kifejezett különbözete adja. d) A dinamikai mutatót a dinamikai maximum – dinamikai minimum / dinamikai maximum képlettel számítjuk ki.
4. A hangszínezet változtatása szintén szupraszegmentális struktúra-képző eszköz. A hangszínezet a hangszínkép felharmonikusainak számától és erősségi viszonyaitól függően változik. Megnevezésére metaforikus kifejezéseket használunk: pl. lágy, kemény, érdes, harsány, telt, vékony, meleg, érces, tompa, sötét, bársonyos, fojtott, recsegő, rikácsoló, préselt kellemes, kellemetlen stb., stb.
5. A szupraszegmentális hangeszközökhöz tartozik még a beszédészület, mely voltaképpen a hangfolyam nulla intenzitású szakasza és a szupraszegmentális egységekre tagolás fő eszköze.

SZUPRASZEGMENTÁLIS HANGSZERKEZET: A beszéd hangszövevényében a szupraszegmentális elemekből képződő, nyelvi funkciót betöltő akusztikus formáció. A beszéd akusztikus folyamatában a beszédszakasznyi szekvenciális egységnek van önálló szupraszegmentális hangszerkezeti (SzH) megformáltsága. A megnyilatkozásoknak egy v. több SzH-e van a beszédszakaszok számától függően. A beszéd nagyobb részegyéi (szituatív közlésegység, beszédszöveg) SzH-sorokból épülnek fel. A SzH-i formát meghatározó főbb tényezők: beszédhelyzet, kommunikációs szándék, közléstartalom, grammatikai forma, beszédstílus, a beszélő pszichikai állapota, valamint a fonetikai struktúra. A SzH a mondatfonetika alapkategóriája. Nyelvi funkciója: szemantikai, szintaktikai és stilisztikai. Szemantikai szerepben négyfajta jelentés kifejezésére szolgál: a) intellektuális, b) voluntatív, c) emotív és d) ábrázoló. Mindegyik jelentéstípuson belül többféle jelentéstartalom különíthető el. Az intellektuális jelentéshez tartozik: a) az aktuális tagolás, b) a beszédszakaszok közötti kapcsolatok kifejezése (a megszerkesztettség mértékének megfelelően: szoros, közepes, gyenge kapcsolat; a közléstartalmak fontossági rendjének a kifejezéséből adódóan: ismert – új, téma–réma, lényeges – töltelék; valamint a befejezettség – befejezetlenség jelzése), c) a közlésformák kifejezése (állítás, kérdés). Voluntatív jelentések: a) kijelentés (megállapítás, óhajtás, megengedés), b) felszólítás, amely lehet parancsoló v. kérdő tartalmú. Az emotív jelentéshez tartoznak a közlésben kifejeződő érzelmek (pl. öröm, bánat, csodálkozás stb.). Az ábrázoló jelentés kifejezésére a SzH-ben elsősorban a hangszínezet és a beszédtempó szolgál. Így pl. nagy dolgokról és nagyméretű tárgyokról mélyebb, a kicsikről magasabb hangszínezettel beszélünk. A gyors lefolyású események elmondásakor gyorsabb, míg ellenkező esetben lassúbb a tempó.

TOLDALÉKCSŐ: Fonetikai szakkifejezésként a gégefeletti üregek – garat-, orr-, szájüreg, pitvar – együttesének a megnevezésére szolgál.

TOROKHANG → GUTTURÁLIS

TÖRTÉNETI HANGTAN, *hangtörténet*: A nyelv tudományos vizsgálatának két alapvető aspektusa van: a) a nyelvi rendszert tanulmányozhatjuk egy adott rövidebb intervallumban megnyilvánuló állapotában és b) történeti fejlődésében, a nyelvi változások folyamatában, egy adott nyelvállapotból egy másik állapotba való átmenetében. Ennek megfelelően a nyelveírás is kétféle: szinkronikus és diakronikus. A hangtörténet a történeti nyelvtan ill. nyelvtörténet része, mely a nyelv hangrendszerének diakronikus vizsgálatát és leírását tartalmazza.

A hangváltozások meglehetősen lassú és bonyolult folyamatban mennek végbe, ellentétben pl. a szókincsbeli változásokkal. A hangváltozások két típusát szokás megkülönböztetni: a) szórványosakat, amelyek nem írhatók le általános szabályokkal (pl. a magyarban a szóvégi $m > n$ változás a *talám > talán* szóban), és b) szabályosakat, azaz hangfejlődési tendenciákat képező azonos fonetikai pozícióban (pl. hangsúlyos, hangsúlytalan, szókezdő, szóbelseji, szóvégi helyzet, nyílt, zárt szótag, hangkörnyezetbeli meghatározottságok stb) végbemenő akár egy hangtípusra, akár egész hangcsoportra kiterjedő változásokat. A változást előidéző okok is sokfélék, gyakran csak találgatni lehet. Előfordul, hogy a változás eredménye is eltérő a nyelvközösség különböző csoportjaiban, nyelvjárásokban. Ilyen a magyar $[l'] \sim [\lambda]$ mássalhangzónak $[j]$ -vé alakulása a Tiszántúl és a Duna–Tisza között (a mai köznyelvbe is ez került be), $[l]$ -lé a nyugati nyelvjárásban, és megmaradása a palócban. Pl.: $[go:jɔ, fojɪk, ka:jhɔ, su:jɔs, hej]$ \rightsquigarrow $[giolɔ, folik, ka:lho, sulɔs, hel]$ \rightsquigarrow $[go:l'ɔ, fol'ik, ka:l'hɔ, su:l'oɔs, hel']$ Történeti változásként jött létre pl. a mai *-ít* képzőnk egy korábbi *-ojt, -ujt* alakból: *fordojt > fordít, tisztujt > tisztít* stb.

A nyelvi változásokra s köztük a hangtaniakra is tekintettel a nyelvtörténetet korszakokra osztjuk. Bárczi Géza a magyar nyelvtörténetet az alábbiak szerint korszakolta: 1. Előmagyar kor – a) uráli, b) finnugor és c) ugor korszak; 2. Ósmagyar kor – a) az Urál vidéki őshaza korszaka, b) a vándorlások vagy a török hatás korszaka; 3. Történelmi vagy forrásos kor – a) ómagyar, b) középmagyar és c) újmagyar kor.

Az ősmagyar kor végén a magyar magánhangzórendszerben a hangok időtartam szerint négy csoportot képeztek: a redukált, a rövid, a hosszú és a diftongusok félhosszú hango-két. A redukáltak már az ómagyar korban eltűntek, diftongu-sok sincsenek a mai köznyelvben, s erőteljesen érvényesül a hosszú magánhangzók rövidülése. A hosszú történelmi fejlő-dés folyamán hangok veszttek ki és újak kerültek be a hang-rendszerbe. Pl. ma már hiányoznak a rendszerből a felső és középső nyelvállású veláris illabiális magánhangzók, a [χ γ ç] rés mássalhangzók. Viszont bővült a hangállomány a [dz ts ʧ] affrikátákkal.

A hangtörténet eredményei felhasználhatók a nyelvi kapcsolatok és nyelvrokonság vizsgálatára is. Bizonyító erővel bír pl., ha a nyelvi különfejlődésből adódó különbözőségeken szabályos hangmegfeleléseket tudunk kimutatni. Ilyen pl. a szókezdő p–f megfelelés a finnugor nyelvekben: finn *poika* – magyar *fiú*, osztják *pon* – magyar *fon*.

Irod.: Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest, 1975.

TRACHEA: <gör.> Jelentése légcső, a beszédszervek egyike.

TRIFTONGUS <gör.> (tri = három és a phtongos = hang össze-tétele): Szószerinti értelmezésben hármashangot jelent, három hang szoros kapcsolatából, egybeolvadásából keletkezett han-got nevezik triftongusnak. Mai felfogásban a triftongusok a magánhangzóképzés olyan speciális esetét képezik, amelynek lényege a monoftongus-képzéssel szemben a sikló, folyton változó artikuláció, a tiszta fázis hiánya. Ebben megegyeznek a diftongusokkal; a megkülönböztető sajátság a változás tágas-ságában, mértékében rejlik. Triftongusról akkor beszélhetünk, ha a változás valamilyen artikulációs irányban (nyelvemelke-dési fokban, zártság–nyíltság tekintetében, labialitásban) nem két, hanem három képzési fokozatot ível át. Fonetikus jelölé-sükre hagyományosan a három karakteres szimbólumot hasz-náljuk, amelyet alul összekapcsolunk. A fentiekből következik, hogy a triftongust lineárisan nem bonthatjuk, nem szegmentál-hatjuk önálló beszédhangokra, s éppen ezért különböznek a háromelemű magánhangzó-kapcsolatoktól. E sajátságukból fakad, hogy triftonguson belül nem lehet szótaghatár, csak

egészében lehet szótagalkotó elem. A magyar *fiai* szóban pl. az [i ɔ i]-t magánhangzó kapcsolatként s nem triftongusosan ejtjük. A magánhangzó-kapcsolatok és a triftongusok megítélésében a fonetikai szakirodalomban nincsen teljes egyöntetűség, minthogy a hangképzés fiziológiai folyamatainak a tudományos megismerése is időben elhúzódó és felfogásbeli változásokat előidéző folyamatként megy végbe. Hangszínképelemzéssel és dinamikus röntgenfelvételekkel, valamint a funkcionális nyelvszemlélettel ma már biztonsággal elvégezhető a háromféle hangminőség (monoftongus, diftongus, triftongus) elkülönítése. A triftongusok tipizálásának, osztályozásának a szempontjai megegyeznek a diftongusokéival.

TÜDŐ:

UVULA <lat.> A lágýiny hátsó szegélyének közepén lecsüngő izomrostokból álló jégcsapformájú beszédszervet nevezik a nyelvészeti fonetikában uvulának. Magyar elnevezései: nyelvcsap, ínyvitorla. Az uvula részt vesz a mássalhangzók megkülönböztetésére alkalmas hangsajátság, az ún. uvuláris képzési jegy létrehozásában. Ezenkívül az orális hangok képzésekor a lágýinnyel együtt az orrüregbe vezető nyílás elzárásában van még szerepe, mint az ínyvitorla "nehezéke" segíti azt a nyitó-záró mozgásában.

UVULÁRIS <lat> A mássalhangzók azon kisebb csoportjára jellemző képzési jegy, amelyeknek az artikulációs fókuszában az uvula áll mint a hangsajátságot létrehozó beszédszerv. Az uvuláris hangok artikulációs konfigurációját a lágýiny hátsó szegélye és az uvula, valamint a nyelvtest posztdorzális része alkotja. Az uvuláris hangokat a képzés módja szerint négy csoportba soroljuk: a) uvuláris zárhangok [q γ], b) nazális uvuláris okkluzíva [ŋ], c) uvuláris tremuláns [R], d) uvuláris spiránsok [χ ?]. A magyar beszédhangállományból hiányoznak az uvulárisok, viszont pl. a francia, német, dán, arab, japán nyelvben előfordulnak. Közülük nálunk leginkább az uvuláris tremulánst [R] ismerik, amelyet az ún. raccsoló beszédben lehet hallani.

VARIÁNS: Fonológiai szakkifejezés. Egy fonémának különböző beszédhangokban való realizációit nevezzük variánsnak, más kifejezéssel allofonnak. A fonémaváltozatok részletes elemzését, leírását a prágai fonológiában találjuk, kidolgozása Trubeczkoy nevéhez fűződik. A fonéma-realizációnak két fő típusa van: alapváltozat és variáns. Az alapváltozat erős fonológiai pozícióban fordul elő, amelyben a fonetikai minősége nem függ semmilyen befolyásoló, meghatározó tényezőtől (pl. hangkörnyezettől, hangsúlytól), ezért a nyelvi jel-megkülönböztető funkciója akadálytalanul érvényesül, s más fonémáktól megkülönböztethető, velük szembeállítható, mint pl. a magyar *kár – kar – kor – kór – kör – kér* szavak magánhangzói. A variáns olyan fonémarealizáció, amelynek fonetikai minősége (hangzása) különböző okokból determinált (pl. egyéni ejtésbeli sajátosságok, nyelvjárásiasság, hangkörnyezet stb.).

Bár a variánsok hangzásukban elütő beszédhangok, mégis egy nyelvi entitást, az alapváltozattal megjelölt fonémát képviselnek. A variánsok osztályozása a variációt kiváltó okok szerint: a) Fakultatív ~. Ezek olyan fonéma-realizációk, amelyek nem sértik a kiejtési normát, azon belüli szóródásnak vehetők, ezért a fonémának elfogadott, megtűrt képviseletei. A fakultatív variánsok kétfélek: vagy általános variánsok (ilyenek a magyar köznyelvben az /a:/-nak palatális–veláris síkban mozgó, az /e/-nek zártság–nyíltságbeli ejtészváltozatai), vagy individuális variánsok (egyes réshangok és affrikáták selypes ejtése, raccsolt /r/, a nyelvjárásiasság enyhébb esetei stb.). Ezek a fonémafelismerést és -megkülönböztetést nem zavarják, de súlyosabb esetben már sérthetik a kiejtési normát. A fakultatív variánsok között aszerint is különbséget tehetünk, hogy van-e stilisztikai funkciójuk vagy nincsen. b) Kombinatorikus variánsok azok a környezetfüggő fonémarealizációk, amelyek egy és ugyanazon helyzetben nem fordulnak elő, kizárják egymást. Ilyen pl. az oroszban az /o/ fonémának a *ПОТОЛОК, ТЁМНЫЙ, ТЕМНОТА* szavakban megjelenő [ə ʌ ɔ ʊ] képviseletei vagy a magyar /h/-nak hangzóközi helyzetben megjelenő zöngés variánsa a [ɦ]. A kombinatorikus variánsok rendelkeznek némi fonológiai funkcióval, pl. jelzik a hangkörnyezet milyenségét, a morféma- és szóhatárt stb.

VEGYESHANGRENDŰ:

VELÁRIS: A beszédhangok fonetikai minőségére utaló szakki-fejezés. A magánhangzók esetében azt jelenti, hogy a képzés fókusza a szájüreg hátsó traktusában a lágyíny környékén van. Az itt képzett hangok a veláris vagy hátul képzett magánhangzók. A nyelvtest posztdorzális részének és a lágyínynek (velum) az artikulációs konfigurációjából mélyebb színezetű hang keletkezik, ezért szokták a veláris magánhangzókat a mélyekkel azonosítani, a palatálisokat pedig a magasakkal. A veláris magánhangzók más képzési sajátságok szerint további csoportokba sorolhatók. Ajakartikulációjuk szerint lehetnek labiálisok [u o ɔ ɒ] és illabiálisok [ʉ ɔ̠ ʌ ɑ], a nyelvállás szerint felső [ʉ u], középső [ɔ̠ o], alsó [ʌ ɔ] és legalsó nyelvállásúak [ɑ ɒ], valamint tartamuk szerint redukáltak, rövidek, félhosszúak és hosszúak.

A veláris jegy a mássalhangzók osztályozásában is a képzés helyét jelenti. A veláris képzésű mássalhangzók is több csoportba sorolhatók. A képzés módja szerint zárhangok [k g] és réshangok [ɣ x]. A [ŋ ŋ] nazális, a többi orális képzésű. Ezen kívül lehetnek még zöngétlenek és zöngések, rövidek és hosszúak is. A veláris jegy kontrasztot képező s ezzel oppozíció létrehozására alkalmas hangtulajdonság, ezért nyelvi fonéma-megkülönböztető funkcióval is rendelkezik. Ezt reprezentálják a magyar *hűs – hús, sör – sor, hő – hó*, valamint *buja – búja, kor – kór* típusú szembeállítások a magánhangzókra és a *tér – kér, dárda – gárda, domb – gomb; sok – sokk* a mássalhangzókra.

VELARIZÁCIÓ: Magyarul mélyhangúsodásnak is nevezhető az a “kiegészítő”, másodlagos hangképzési mozzanat, amikor a fő (meghatározó) képzési hely megtartása mellett a nyelv posztdorzális része a lágyínyhez közelít, és ezzel egy u-s színezetet ad a nem veláris hangnak, azaz mélyíti hangzását. A mélyhangúsodás által a hang nem válik velárisrá, mint ahogy a palatalizációtól sem lesz palatális a képzés, a faringalizáció sem eredményez faringális mássalhangzót. Velarizációt idézhet elő fonetikai pozíció, hangkörnyezet pl., ha a mássalhangzót [u o] követi, vagy abszolút szóvégi helyzetben van mint az angol *people, little* szavak ejtésében.

VOKÁLIS: <lat.> Jelentése magánhangzó.

VOKALIKUS: <lat.> A fonetikában hangzós, magánhangzós értelemben használjuk. A vokalikus nyelvekre, ellentétben a konzonantikusokkal, jellemző a magánhangzók dominanciája, nagyobb előfordulási gyakorisága, ezért hangzásban „zeneibbek” kellemesebb benyomást keltenek.

VOKALIZÁCIÓ: Általában hangadás, hangkeltés jelentésben használják, de számos más árnyalatban is előfordul. Jelentheti a hangképzés fejlesztésére irányuló beszédtechnikai módszert énekesek, szónokok, nyilvánosan megszólalók (pl. papok, szóvivők, riporterek, rádió- és TV bemondók) esetében, továbbá a hangszalagok működésének a tanulmányozását, de zenei műszóként is használatos. Az optimális vokalizáció feltételei: helyes testtartás, jó légzéstechnika, a beszédszervek elasztikus, könnyed működtetéséhez szükséges pszichikai ráhangoltság, gyakorlottság éppúgy, mint a mássalhangzók szabatos képzése, a rezonáló üregek változtatása, a garat-, száj-, orrüregi rezonancia megfelelő kihasználása a jóhangzás érdekében

A nyelvészeti fonetikában a vokalizációt hangzósodás, magánhangzósodás értelemben használják. A történeti hangtanban pl. mássalhangzónak magánhangzóra váltását, zöngétlen hangnak zöngéssel való felváltását jelenti. A leginkább vokalizálódó hangok a szonánsok. Ilyen változás ment végbe az angol *hair*, *pure* szavakban a [r] > [ə], a *calf* [l]-je pedig az [ɑ]-t nyújtotta meg.

ZÁRHANGOK: A zárhangok a mássalhangzóknak a képzés módja szerint megkülönböztetett csoportja. A toldalékcsőben két ellentett szerv (alsó és felső ajak, a nyelvtest valamely része és a szájpadlás különböző részterületei) elzárja a gégefőn keresztül kiáramló levegő útját, de az elzáródás mögött addig nő a nyomás, míg az akadály egy gyors felpattanással elhárul. A zárfelpattanás impulzív zöreje képezi a zárhangokat. A zárhangok fonetikai sajátágok, jegyek szerint osztályozhatók. Két főtípusuk: explozívák (felpattanó zárhangok) és okkluzívák (pl. a nazális artikuláció esetében nincsen markáns zárfelpattanás). Lehetnek még orális és nazális képzésűek,

zöngétlenek és zöngések, palatalizáltak és faringalizáltak, rövidék és hosszúak, hehezettel vagy anélkül ejtettek. A képzés helye szerinti főbb típusaik: bilabiális, dentális, alveoláris, palatális, veláris, glottális zárhangok.

ZÁRHANGÚSODÁS-nak azt a hangtörténeti változást vagy alternációt (hangváltakozást) nevezzük, amikor valamely hang zárhangba megy át vagy zárhanggal váltakozik.

ZÁR-RÉSHANG → AFFRIKÁTA

ZÖNGE: Az emberi beszédképzés során két hangforrásból származik hang, amely vagy önálló beszédhangként vagy az ún. kevert hangok összetevőjeként kap szerepet a nyelvi jelek hangalakjának kialakításában. Az egyik a gégefő, a másik a toldalékcső. A zönge a gégefőben a hangszalagok rezgése által keltett kváziperiodikus komplex hang. A zöngéképzés fiziológiai folyamata az alábbi mozzanatokra bontható: A gégefőben a hangszalagok egymáshoz feszülnek és zárják a hangrést. A levegő kiáramlásának elzáródása miatt megnő az ún. szubglottális nyomás, s ha ez nagyobb lesz mint a hangszalakat összetartó izomerő, a hangképző levegőáram szűk rést nyit a hangszalagok között és áramolni kezd. A levegő kiszökésével azonban megszűnik a túlnyomás s a hangszalagok ismét összezáródnak. Mindez egymás után nagyon rövid idő alatt többször ismétlődik. A gégefőn átjutó levegőrészecskék sűrűsödései és ritkulásai okozzák a kváziperiodikus hangrezgéseket. Akusztikai szempontból nézve a zönge nem teljesen szabályos szinuszos rezgés, ahogy korábban gondolták. A zönge összetett (komplex) rezgés. Hangszínképében kimutatható egy nagyobb intenzitású alaprezgés (nevezik alaphangnak és első felharmonikusnak is) és magasabb rezgésszámú gyengébb felharmonikusok. Eme tulajdonságának köszönhető, hogy a toldalékcsőbe mint rezonáló térbe jutva a rezonancia törvényének megfelelően módosul, s ezáltal a magánhangzók sokfélesége állítható elő. A zönge a természetes beszédben mindig csak módosult, továbbképzett formában érzékelhető, kísérleti-fonetikai módszerekkel azonban eredeti hangzásában is hallhatóvá tehető. Erre szolgáló eszköz pl. az elektroglottográf.

ZÖNGÉS HANG: A zöngés hangok csoportjába azok a beszédhangok tartoznak, amelyeknek a képzésében a zöngétlenektől eltérően a hangszalagok aktív szerepet játszanak, vagyis kváziperiodikus rezgéseket indukálnak. A zöngé adja a beszédhangok hangzóságát, zeneiségét. A zöngéesség foka szerint a három fő csoportba sorolhatjuk. a) az elsőbe a magánhangzók (monoftongusok és diftongusok) tartoznak, amelyeket tiszta zöngés, zenei hangoknak is neveznek, mivel a színképük egyetlen összetevője a gégefőben keletkezett komplex hang, a zöngé. b) A másodikba a szonánsok [r l j m n ŋ w] foglalnak helyet. Ezek hangszínképében a zöngé a domináns elem, de emellett kis intenzitású zörejt is találunk. c) A harmadik csoportot a fojtott zöngé mellett nagyobb intenzitású zörejeket tartalmazó zöngés mássalhangzók alkotják. Mindegyik csoporton belül jelentős különbségek vannak a hangok között a zöngéesség (hangzóság) tekintetében. A leghangzósbabak a nyílt magánhangzók (az [a æ]-féle hangok), a zártak ([i u]) kevésbé hangzósbak. A mássalhangzók között a zöngés zárhangok zöngéje a leggyengébb. Hangzósági érzetünket a hangok időtartama (hangzósídeje) is befolyásolja. A zöngés hangok – meghatározóan a magánhangzók és a szonánsok – magassági változásaiból épül fel a beszédünk dallama, amely a szupraszegmentális hangszerkezet fő összetevője.

ZÖNGÉS MÁSSALHANGZÓ: A mássalhangzók aszerint, hogy a fonetikai minőségüket alapvetően meghatározó komponens egy vagy két hangforrásból ered, két csoportba sorolhatók. Az egyikbe a zöngétlenek tartoznak, ezek az ún. tiszta zörejhangok, zörejük a toldalékcsőben képződik. A másikba a két hangforrásból származó, a zörejelemen kívül zöngét is tartalmazó zöngés mássalhangzók tartoznak. Ezek “kevert” hangok, mivel a kétféle komponens ötvözetéből jönnek létre. Zöngéjük, amelyet fojtott zöngének is szoktak mondani, jóval gyengébb a magánhangzókénál, zörejük viszont, akár impulzív, akár turbulencia zöreje nagyobb képzési energiát kíván. Mindemellett a zöngés mássalhangzók artikulációja lazább (lenisz) mint a zöngétleneké, zöngéjük folytán pedig hangzósbabak.

ZÖNGÉSÜLÉS-nek azt a nyelvi fonetikai változást nevezzük, amikor egy zöngétlen hang hosszabb történeti fejlődési folyamat eredményeképpen zöngésbe megy át különböző kontextuális, pozicionális, hangkörnyezeti hatásra. A zöngésülés általában koartikulációs okokra vezethető vissza. Magánhangzók és zöngés mássalhangzók szomszédságában a hangszalagműködés nem szűnik meg, hanem áterjed a zöngétlen hangra, zöngésre változtatva azt. Egy szinkrón nyelvállapotban, természetesen, nem beszélhetünk változásról, hanem a beszédprodukción vezérlő artikulációs mechanizmusok tartalmaznak a nyelvfejlődés folyamán kialakult olyan beidegződéseket, amelyek mintegy ejtéskényszerből hoznak létre hangkapcsolódási szabályosságokat, jellegzetességeket. Ezekhez tartozik a zöngésedés is. A hangsor meghatározott pontjain, bizonyos szekvenciákban nem ejthetünk zöngétlen hangot, mert a hangszalag-működtetés programja ezt követeli meg. A zöngésülés kifejezés helyett a leíró fonetikában a zöngésesség szabályait kellene felsorolni. Az írás e vonatkozásban félrevezető, mert gyakran nem a hangzó beszéd valós fonetikai struktúráját tükrözi, hanem több más nem fonetikai (etimológiai, morfológiai, hagyomány stb.) megfontolások játszanak szerepet a helyesírásban.

ZÖNGÉTLEN HANG: A beszédhangok két nagy csoportba sorolhatók aszerint, hogy a képzésük folyamán a gégefőben keletkezik-e zöngé vagy sem. Minden beszédhangot lehet zöngétlenül is ejteni, de nem minden nyelv egyformán használja ki ezt a lehetőséget. A japánban például zöngétlen magánhangzók is előfordulnak önálló beszédhangként, míg a magyarban csak suttogott beszédben vagy extrém esetben találkozni zöngétlen magánhangzóval. A zöngétlen hangok legtisztább eseteit a zöngétlen mássalhangzók képviselik. Zárhangok, réshangok és affrikáták egyaránt előfordulnak zöngétlenül is önálló beszédhangként. Kissé más a helyzet a szonánsokkal, amelyek többnyire csak zöngétlen pozícióban, meghatározott hangkörnyezetben jelennek meg zöngétlenül. Pl. a magyar *színfal*, *kámfor* szavakban a [ɲ], a *bank*, *hangfal* szavakban a [ŋ], vagy a *férj*, *lopja*, *harapj* szavakban a [ç]. A zöngétlen hangok artikulációja erőteljesebb (fortisz) mint a zöngéseké (lenisz). Kialakult a zöngétlenségnek egy közbülső foka az ún.

zöngétlen media. Ez a hang akkor jelenik meg a beszédben, ha zöngés hangot ejtünk zöngétlenül úgy, hogy megtartjuk a zöngés lenisz tulajdonságát. A magyarban nyelvjárásokban szóvégi helyzetben, de a közbeszédben is eléggé elterjedt ejtés-mód: [dob vi:z ga: z mɔrɔd si:v].

ZÖNGÉTLEN MEDIA a zöngés és zöngétlen mássalhangzók közötti hangminőséget jelöl. L. fentebb a ZÖNGÉTLEN HANG szócikket!

ZÖNGÉTLEN MÁSSALHANGZÓ: A zöngétlen mássalhangzók tiszta zörejhangok, minőségüket a toldalékcsőben képződő zörej adja. Megkülönböztetünk a) impulzív zörejt (zárfelpattanási zörej), amely a zármássalhangzók (explozívák) ejtésekor jön létre és b) turbulencia (súrlódási) zörejt, a réshangok jellegzetes zörejhangját. Az affrikáták zörejstruktúrájában mindkét típus megtalálható, de a gyenge zárfelpattanási zörejt elnyomja az ezt követő erősebb surlódási zörej, annál is inkább, mert az impulzív zörej lecsengő szakaszában már megjelenik a turbulencia zörej. A kétfajta zörej markáns elkülönítése hangkapcsolatot eredményez. A magyar *látszat* szót ejtethetjük zöngétlen affrikátával ([la:ʦ:ɔt]) és hangkapcsolattal is ([la:tsɔt]). Ugyanígy ejthető a *tehetséges* szóban [tʃ] vagy [t+s].

ZÖNGÉTLENÜLÉS: Ezt a kifejezést a nyelvészeti fonetikában olyan hangtörténeti változásra használják, amikor egy zöngés hang elveszti hangzósságát és zöngétlenbe megy át, pontosabban a zöngés hangot annak zöngétlen párja váltja fel. Okai ugyanúgy mint a zöngésedésnek kontextuális, pozicionális, hangkörnyezeti hatásra végbemenő koartikulációs egyszerűsödésre vezethetők vissza. Zöngés + zöngétlen hangkapcsolatban a hangszalagműködés ki-bekapcsolásának mozzanata helyett a hangszalagok kikapcsolt állapotban maradnak, ezzel az artikuláció egyszerűsödik. Egy adott nyelvállapotban vizsgálva e jelenséget nem beszélhetünk változásról, hanem ejtési szabályosságnak tekintjük. Minden nyelv hangzó formájára megfogalmazható egy sor ejtési, hangsorépítési sztereotípiák, amelyek szabályokba foglalhatók. Ezek közé tartozik a zöngétlenedés, pontosabban a zöngétlenségi szabályok is. Korábbi fonetikáink az asszimilatív hangváltozások egyik fajtá-

jaként kezelték, a változás iránya szerint megkülönböztettek progresszív (előreható) és regresszív (hátraható) zöngétlenedést.